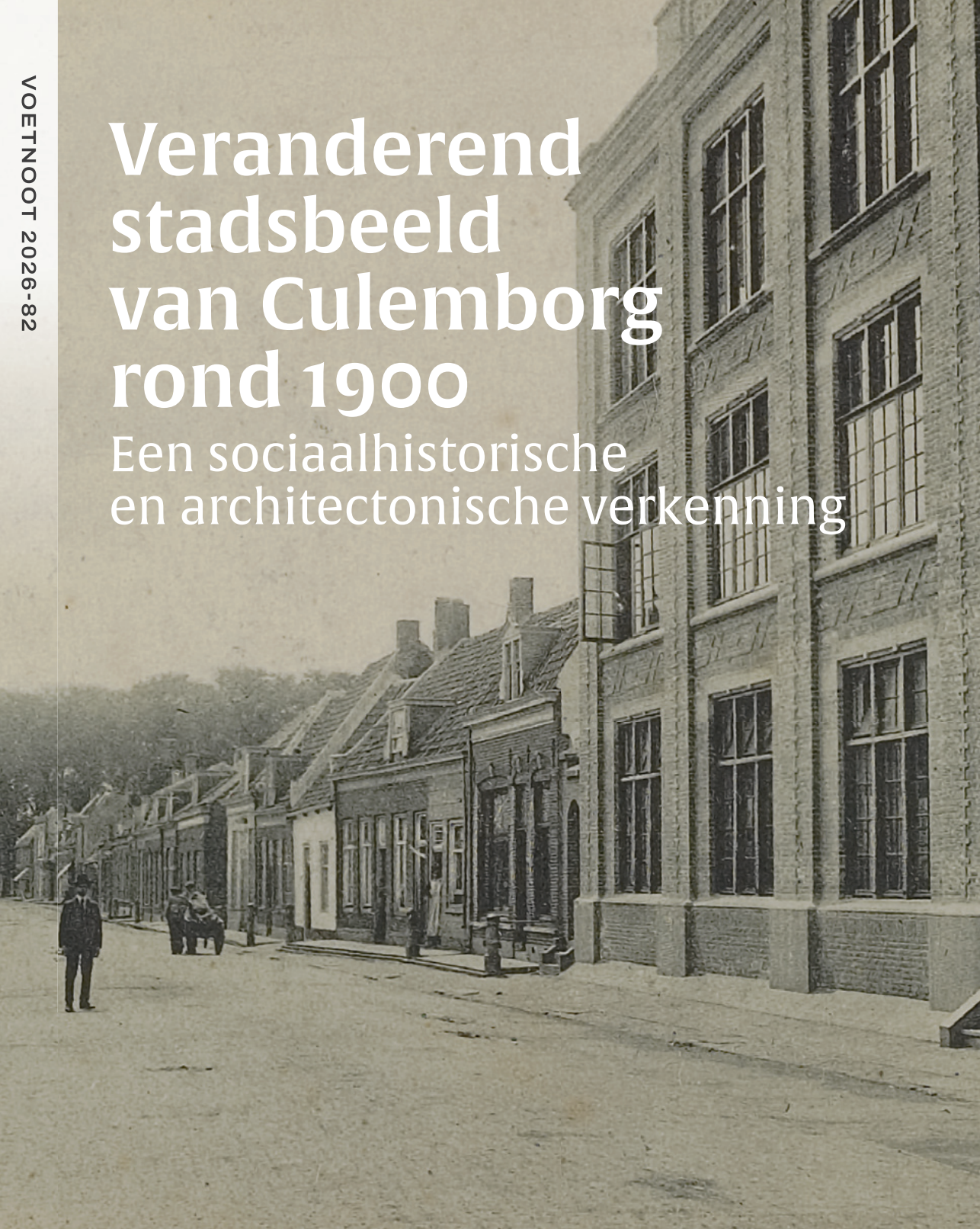

Veranderend stadsbeeld van Culemborg rond 1900

Een sociaalhistorische
en architectonische verkenning

Afbeelding voorzijde: De Imprimatur aan de Prijssestraat. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Afbeeldingen achterzijde: Suikerzakje met afbeelding van het KAB-gebouw / Waldeck Pymontdreef 3. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Voorwoord

De periode die in deze Voetnoot wordt besproken, gaat vooraf aan twee Voetnoten die ik eerder heb geschreven. Alle drie bespreken ze perioden waarin het aanzien van de stad sterk veranderde. De eerste (Voetnoot 2021-72) verkende de stadsvernieuwing met een rigoureuus proces van stadssanering (kaalslag) met daarbij een grote doorbraak in de stadsmuur, gevolgd door sociale woningbouw in een groot gedeelte van de oude stad. De tweede Voetnoot (2022-73) behandelde de aanwijzing door het Rijk van de binnenstad van Culemborg als beschermd stadsgezicht en de opkomst van de gemeentelijke monumentenzorg met zijn vele restauraties. In een periode van ruim tien jaar (1975-1988) werden ongeveer 120 monumentale panden gerestaureerd. Toen sprak ik van Culemborg dat zijn hart vernieuwde.

Ook in deze derde Voetnoot gaat het om een periode van grote veranderingen in Culemborgs gebouwde omgeving, misschien iets geleidelijker, maar zeker zo fascinerend. 'Rond 1900' neem ik vrij ruim: de periode van ongeveer het laatste kwart van de negentiende eeuw tot en met het eerste kwart van de twintigste eeuw en soms nog een extra uitstapje. Opnieuw dus, en nu voor de periode rond 1900: hoe en waarom veranderde het stadsbeeld van Culemborg?

Pieter Glasbergen

Inleiding

Het perspectief waarmee je naar een tijd kijkt, bepaalt wat je ziet. Ik combineer een sociaalhistorische met een architectonische blik. Welke effecten hebben algemeen maatschappelijke ontwikkelingen op de gebouwde omgeving en hoe worden die effecten zichtbaar in de architectuur? Als de maatschappij verandert, zal het beeld van de stad mee veranderen.

De sfeer in de negentiende eeuw

De negentiende eeuw kenmerkt zich door een zoektocht naar een nieuwe Nederlandse identiteit, dat wat ons als natie samenbindt. Die identiteit wordt gezocht en gevonden in een herbeleving van het verleden, met name het veronderstelde grootse verleden van de zeventiende eeuw. Het is de gegoede burgerij, een kleine conservatief-liberale elite, die de aanzet geeft tot een nostalgisch nationalistische cultuur. Die nieuw aangemeten culturele identiteit dringt echter ook breder door in de samenleving. De bevolking mag daaraan met gezang, dans en in historische optochten deelnemen.

Het is niet toevallig dat het jaar 1900 als richtpunt is gekozen. Dat is ongeveer het tijdstip dat er een reactie ontstaat op en barsten komen in de conservatieve, traditionalistische cultuur. De eerste contouren van modernisering worden dan zichtbaar. Tegen deze achtergrond worden in deze Voetnoot vier maatschappelijke ontwikkelingen besproken die in die tijd het beeld van de stad veranderen. Dit zijn de centrale thema's van deze Voetnoot.

Overgang van een ambachtelijke naar een fabrieksmatige nijverheid

Bij deze overgang ontstaat ook een nieuwe sociaal-economische elite, die overigens in Culemborg aardig botst met de oude patriarchale elite. Die nieuwe elite is vrijzinnig-hervormd en conservatief-liberaal en sluit met paternalistisch handelen aan bij de traditionele hiërarchische samenleving. Het gaat om een zeer beperkt aantal ondernemende families, die een behoorlijke rijkdom verwerven. De verandering wordt goed zichtbaar in de gebouwde omgeving. Wat we nu nog zien aan monumentale architectuur uit die tijd, zijn de villa's die deze families rond 1900 aan de rand van de oude binnenstad lieten bouwen.

Leefomstandigheden van de arme stadsbevolking

Culemborg is, ondanks de grote rijkdom van enkelen, rond 1900 een armzalige stad. De huisvestings- en gezondheidssituatie is voor het overgrote deel van de bevolking als erbarmelijk te kwalificeren. Het conservatisme komt tot uitdrukking in de manier waarop het gemeentebestuur omgaat met de vroege sociale wetten, zoals de Gezondheidswet en de Woningwet. Tot een eind in de twintigste eeuw ziet het gemeentebestuur geen eigen rol om de arbeidershuisvesting te verbeteren. Wat daarbij meespeelt, is het nog geldende censuskiesrecht: het gemeentebestuur wordt gekozen door mannen die belasting betalen. Van de leefomstandigheden van de grote groep arme fabrieksarbeiders weten we veel, maar zien we nauwelijks iets terug in de gebouwde omgeving.

Institutionalisering van de verzuiling en emancipatie van de katholieken

De emancipatie van het katholieke volksdeel is begonnen in het midden van de negentiende eeuw. Die emancipatie wordt bij uitstek gekenmerkt door een hang naar het verleden en krijgt vorm in een sterk hiërarchische ordening van de geloofsgroep. Door de bouw van vele aan de religie gebonden gebouwen, met een architectuur die naar het verleden verwijst, verandert ook het beeld van de stad aanzienlijk. In de reactie van de protestanten, die sinds de reformatie de (religieuze) macht in handen hebben in Nederland, zien we het negentiende-eeuwse conservatief nationalisme goed terugkomen.

Overgang van het traditionalisme naar het modernisme

Nieuwe ontwikkelingen in wetenschap, techniek en communicatie spelen bij deze overgang een centrale rol. In de gebouwde omgeving wordt dit zichtbaar in winkelpuien, een nieuwe architectuur van woonhuizen en andere gebouwen, geheel nieuwe gebouwtypen die daarvoor zelfs niet bestonden, en een vernieuwend design van gebruiksvoorwerpen, die deels ook geheel nieuw zijn.

Sfeer proeven: een nationalistische hype

Een eeuwwende wordt vaak als een breuklijn beschouwd. Minder welgevallige zaken kunnen worden achtergelaten en de toekomst lonkt verwachtingsvol. Bij de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw zou het negentiende-eeuwse culturele patroon zich echter nog enkele decennia blijven manifesteren.

Cultureel nationalisme

De term 'cultureel nationalisme' als label voor de negentiende eeuw is gemunt door historicus Jan Bank. Hiermee wordt bedoeld op de patriottische herbeleving van het verleden. Liederens uit de bundel *Kun je nog zingen, zing dan mee!* (1906) illustreren de tijdgeest goed. Het is een verzameling liederen die iedereen kent en die al lange tijd populair zijn. De liederen zijn in verschillende categorieën in te delen:

- historiserend: 'In een blauw geruiten kiel draaide hij aan 't groote wiel', 'In naam van Oranje, doet open de poort!'
- nationalistisch: 'Alle man van Neêrlands stam voelen zich der Vaad'ren zonen', 'Hollands vlag, je bent mijn glorie', 'Wij leven vrij, wij leven blij op Neêrlands dierb'ren grond'
- moraliserend: 'Een man, een Man – een woord, een Woord', 'Ferme jongens, stoere knapen'
- dan zijn er ook nog veel onschuldige liederen, bijvoorbeeld over de natuur: 'Op de groote, stille heide dwaalt de herder eenzaam rond', 'Een karretje op een zandweg reed'.

Wat opvalt is de burgerlijke cultuur van deugdzaamheid, gehoorzaamheid aan het gezag en het nationalisme dat uit de liederen spreekt.

Het cultureel nationalisme komt niet alleen tot uitdrukking in de liederen die werden gezongen, maar doordrenkt de gehele negentiende-eeuwse samenleving. In de architectuur richten architecten zich op de grote stijlen uit het verleden en geven daar een eigen interpretatie aan (de neostijlen) of ze mengen verschillende oude stijlkenmerken tot iets aardigs (het eclecticisme). Dichters als Hendrik Tollens en Cornelis Loots ondersteunen de vaderlandscultus met hun verering van het verleden en aandacht voor de grote mannen en hun daden uit vooral de zeventiende eeuw. Hetzelfde geldt

voor de in die tijd populaire historische romans, denk alleen maar aan het in afleveringen geschreven boek van Conrad Busken Huet *Het land van Rembrandt* (1882-1884) en aan *De Delftsche wonderdokter* (1870) van Geertruida Bosboom-Toussaint. Ook historieschilderstukken zijn in de negentiende eeuw ongekend populair.

In de gebouwde omgeving komt dit ook tot uiting in de oprichting van ruim 30 standbeelden van oude helden die deugdzaamheid en ontvankelijkheid voor goddelijke voorzienigheid uitdrukken. Voorbeelden van deze burgerlijke heiligerverklaring zijn de standbeelden van Willem van Oranje (Den Haag, Noordeinde, 1845, en Plein, 1884), Rembrandt van Rijn (Amsterdam, 1852), Laurens Janszoon Coster (Haarlem, 1856), Joost van den Vondel (Amsterdam, 1867), Piet Hein (Delfshaven, 1870), Jan Pieterszoon Coen (Hoorn, 1893). Nagenoeg alle beelden zijn tot stand gekomen door particulier initiatief vanuit de gegoede burgerij, die de cultus van een stralende nationale identiteit uitdraagt en koestert. Al deze negentiende-eeuwse standbeelden zijn in dezelfde weinig realistische stijl. Tegenwoordig wekken drie meter hoge mannen, die ook nog op een drie meter hoge sokkel staan, verwondering, je zou ze zelfs pompeus en bombastisch kunnen noemen.

Het standbeeld van Jan Pieterszn. Coen door Ferdinand Leenhoff (Hoorn, 1893). Coen, gouverneur-generaal van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) die de handelsfirma groot maakte, is eeuwenlang vereerd als nationale held. Hij dreef handel in Indië met harde inzet van een leger. Nu wordt hij ook wel veracht als vertegenwoordiger van kolonialisme en slavernij. De vraag wordt gesteld: held of crimineel? Ton van der Wal, Wikimedia Commons

Het standbeeld van Vondel door Louis Royer (Amsterdam, 1867) is op een andere manier controversieel. Dit betreft de neogotische sokkel gemaakt door Pierre Cuypers, waarin sommigen sluikse katholieke symboliek zien. Hullernuc, Wikimedia Commons

Cultureel nationalisme in Culemborg

Het cultureel nationalisme dat door de burgerij is omarmd in een zoektocht naar een nieuwe nationale identiteit, bereikt rond 1900 brede lagen van de bevolking. Het gaat dan vooral om historische optochten en feesten, die in heel Nederland plaatsvinden. Ook in Culemborg zijn hiervan verschillende uitingen.

Zo wordt in 1872 herdacht dat in 1572 de watergeuzen Den Briel veroverden en Alva 'zijn bril' verloor. Op de Markt is ter gelegenheid daarvan een grote ereboog neergezet. In 1913 is er weer een ereboog en doet de hele stad op grootse wijze mee met de viering van een eeuw onafhankelijkheid van de Fransen, die ook Culemborg bezet hebben gehouden. Er komt een historische tentoonstelling, die uiteindelijk zal leiden tot de oprichting van een oudheidkamer in 1928. Op 12 september trekken 1500 kinderen met wapperende vanen al liederen zingend door de stad. Via de Goilberdingerstraat lopen ze daarna naar het sportterrein aan de Westersingel om wedstrijden te spelen. Muziekkorpsen brengen serenades. Twee keer trekt een historische optocht door de stad. Samen beelden al die gekostumeerde inwoners het bezoek uit van prins Willem van Oranje aan zijn Culemborgse vriend graaf

Ereboog op de Markt in 1913.
Elisabeth Weeshuis Museum,
Culemborg

1813. 1913.
Onafhankelijkheidsfeesten
te Culemborg
 georganiseerd door de Vereniging CULEMBORG en ORANJE.

DONDERDAG 11 SEPTEMBER
 Opening der Historische Tentoonstelling.
VRIJDAG 12 SEPTEMBER
 12 uur. **KLOKGELUI.**
 1 uur. **KINDERFEESTEN.**
 a. Optochten naar de Markt.
 b. Zang van 1500 kinderen naar het Stadhuis.
 c. Optocht naar het Sportterrein.
 d. Webstrippen, Vermaakigheden, Oudkaal.

7 uur. Serenade door een gemengd koor van ruim 200 leden, onder leiding van den Heer M. Klimmerboom, voor het Stadhuis.

8 uur. **MUZEKUITVOERING** van de Vereniging „Concordia”, (Directeur M. Klimmerboom) op de Markt.
ILLUMINATIE.

ZATERDAG 13 SEPTEMBER
 2-4¹/₂ uur. **Historische Optocht.**
 voorstellende „Bezoek van Willem Prins van Oranje Nassau, Graaf van Buren, aan zijn heersman en vriend Floris van Pallandt, Graaf van Culemborg”.
 Ontvangst van den Graaf van Buren met zijn gevolg van Edelen en militair geleide, door Floris van Pallandt, vergezeld van Edelen, Bedienden, Magistraat, Schutterij en leedden.

4¹/₂ uur. Herhaling van de Zanguitvoering van het gemengd koor bij de Muziekent op de Markt.

8-10 uur. **Optocht met Fakkellicht.**
 Algemeene Illuminatie.

EXTRA TRAM.
 Gedurende en na de optochten Muziekuitvoeringen op de Markt, aangeboden door de Marktbewoners.

Naar de gewone dienstregeling der Tramway Van Buren-Culemborg, welke ook op ZATERDAG 13 SEPTEMBER ingaat in werking en de volgende is:

Van Buren vertrekt naar Culemborg	7.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	11.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	7.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	11.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	7.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	11.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	7.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	11.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	8.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	12.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	8.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	12.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	8.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	12.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	8.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	12.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	9.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	13.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	9.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	13.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	9.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	13.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	9.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	13.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	10.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	14.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	10.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	14.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	10.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	14.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	10.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	14.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	11.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	15.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	11.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	15.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	11.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	15.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	11.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	15.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	12.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	16.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	12.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	16.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	12.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	16.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	12.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	16.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	13.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	17.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	13.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	17.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	13.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	17.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	13.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	17.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	14.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	18.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	14.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	18.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	14.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	18.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	14.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	18.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	15.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	19.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	15.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	19.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	15.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	19.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	15.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	19.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	16.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	20.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	16.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	20.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	16.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	20.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	16.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	20.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	17.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	21.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	17.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	21.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	17.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	21.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	17.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	21.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	18.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	22.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	18.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	22.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	18.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	22.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	18.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	22.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	19.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	23.00
Van Buren vertrekt naar Culemborg	19.15	Van Buren vertrekt naar Culemborg	23.15
Van Buren vertrekt naar Culemborg	19.30	Van Buren vertrekt naar Culemborg	23.30
Van Buren vertrekt naar Culemborg	19.45	Van Buren vertrekt naar Culemborg	23.45
Van Buren vertrekt naar Culemborg	20.00	Van Buren vertrekt naar Culemborg	24.00

Aankondiging van de festiviteiten in 1913.
 Culemborgsche Courant, 11 september 1913

J.B. van den Ham tijdens de historische optocht in 1913.
 Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

Floris van Pallandt in 1564. Voor in de stoet loopt de schutterij, dan volgen diverse gilden en het stadsbestuur. De historisch geïnteresseerde Culemborgse onderwijzer Jan Bernardus van den Ham heeft alles bedacht en speelt zelf ook mee. Het is een feest van een omvang en van een sfeer dat vandaag niet meer zou kunnen. Wie denkt er nu nog aan 1913? Neem alleen al de opgeklopte liederen vol vaderlandsliefde:

't Is plicht dat ied're jongen
 Aan d'onafhankelijkheid
 Van zijn geliefde Vaderland
 Zijn beste krachten wijdt.
 Hoezee! Hoezee!
 Voor Nederland, hoezee!

Het kroningsfeest van
Wilhelmina in Culemborg
(1898). Elisabeth Weeshuis
Museum, Culemborg

Dit nationalistische rekruterings- of wervingslied is typisch voor de periode 1870-1914. De maker is onbekend.

Ook de zogenaamde Oranjefeesten worden overal in het land groots gevierd.

De elite verandert het stadsbeeld

De negentiende eeuw markeert de omslag van ambachtelijke naar fabrieksmatige nijverheid. De ambachtsman werkt veelal alleen of – als het metier of product daarom vraagt – met een beperkt aantal medewerkers. Denk in dit verband aan bierbrouwerijen, olieslagerijen, leerlooierijen, zeepziederijen, klee- en schoenmakers, koperslagers, klompenmakers, smeden en mandenmakers. In de periode 1850-1900 komen er in de stad fabrieken, een geheel nieuw type bedrijvigheid. Enkele van de oude ambachtelijke beroepen beginnen rond 1900 zelfs al te verdwijnen. Opvallend is dat rond 1840 nog 42,7 procent van de Culemborgse beroepsbevolking in de houtnijverheid (stoelen en klompen) werkt. In 1899 is dit aantal gedaald tot 24,6 procent. Daarentegen is het percentage werkenden in de voedings- en genotmiddelenindustrie in dezelfde tijd gestegen van 8,6 procent naar 42,8 procent. Voor dit laatste zijn slechts enkele families verantwoordelijk.

De Culemborgse industriële elite uit die tijd is vrijzinnig hervormd en liberaal – het dominante denken in het grootste deel van de negentiende eeuw – van conservatieve snit. Dat betekent minimale taakopvatting gemeentebestuur, publieke voorzieningen dienen particulier initiatief te zijn, zo min mogelijk belastingen, zoveel mogelijk vrijheid voor de burgers/elite. De Culemborgse elite heeft het voor het zeggen in het gemeentebestuur (wethouder, burgemeester), het Algemeen Burgerlijk Ambestuur, de Nederlandse Hervormde Kerk, het polderbestuur, en als protectoren van het Elisabeth Weeshuis. Ze beheersen het maatschappelijk leven in alle opzichten. Zij beschouwen de stad min of meer als hun eigendom. Passend in het cultureel nationalisme dat de burgerij uitdraagt, beroepen zij zich daarbij op een natuurlijke, door God gegeven orde en weten wat goed is voor het volk (paternalisme). Dat moet, zoals het hoort, zijn plaats weten, dan zijn ze zeker van een baan en schamel inkomen.

Behalve door hun fabrieksgebouwen, waarvan er niet één bewaard is gebleven, hebben zij de veranderingen in het stadsbeeld van Culemborg vooral bepaald door de villa's die zij rond 1900 lieten bouwen. Over deze villa's later meer, nu eerst de fabrieken.

Fabrieksmatige nijverheid

De eerste aanjager van de verandering is de patriciërsfamilie Van Hoytema. Die familie ontpopt zich in de eerste helft van de negentiende eeuw tot wat het best te typeren is als regenten-ondernemers. Twee broers, Johan C.F. van Hoytema (1807-1889) en Aleid J. van Hoytema (1814-1887), ontwikkelen een strategie om samen met een beperkte groep andere investeerders/aandeelhouders bedrijven op te starten. Als grootste geldschieters van het benodigde kapitaal houden ze greep op het conglomeraat van bedrijven door leden van de familie te belasten met de financiële bedrijfsvoering en de algemene zaken. De technische bedrijfsvoering wordt aan deskundigen overgelaten.

Het eerste bedrijventerrein in Culemborg, tussen de Veerweg en de Lek, is vrijwel geheel door hen ontwikkeld. In 1838 wordt gestart met een branderij die later omgezet wordt in een stokerij voor de productie van jenever en likeuren. De jenever is van een mindere kwaliteit en wordt voor een groot deel in de tropen afgezet. Daarna volgen een groentedrogerij (1854), een glasblazerij (1860), een smederij en een kurkensnijderij (1871), de overname van de steen-

Glashutten achter de
Veerweg. Regionaal Archief
Rivierenland, Tiel

Pakkistenfabriek Sillevis aan de Veerweg waarin ook de Van Hoytema's een belang hebben. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

fabriek uit 1763 aan de Lek (1876), en mede-eigenaarschap van pakkistenfabriek Sillevis (rond 1900). Aandelen wisselen nogal eens van eigenaar, men verkoopt en in enkele gevallen neemt de familie alle aandelen over. Rond 1900 hebben de bedrijven enkele honderden arbeiders in dienst.

Johan is vooral de regent, hij is ten tijde van de opbouw van het conglomeraat van bedrijven achtereenvolgens raadslid, wethouder en burgemeester en neemt deel als aandeelhouder. Aleid is de ondernemer, die bij enkele van de bedrijven niet alleen medeaandeelhouder is, maar tevens algemeen directeur.

De tweede aanjager van de fabrieksnijverheid is de sigaren-industrie, die in de tweede helft van de negentiende eeuw tot grote bloei komt. Rond 1900 werkt rond 40 procent van de Culemborgse arbeiders in ruim 60 sigarenfabrieken. Met deze nijverheid is de familie Dresselhuys onlosmakelijk verbonden. Cornelis W. (Cees) Dresselhuys (1834-1912) is een selfmade man die, teruggekeerd in Culemborg na een verblijf in Amerika, op 18-jarige leeftijd met de 17-jarige Jacobus (Koos) Nieuwenhuijsen een sigarenmakerij begint (1853). Uiteindelijk groeit zijn familiebedrijf uit tot een enorm conglomeraat aan bedrijven, ook buiten Culemborg: de NV Verenigde Hollandsche Sigarenfabrieken (VHS). Deze holding, die in 1916 is opgericht door drie zonen van Dresselhuys, omvat onder meer sigarenfabrieken, sigarettenfabrieken, een kisten- en etikettenfabriek (de Imprimatur), een eigen tabakshandel in Amsterdam en

De Imprimatur aan de
Pijpsstraat. Regionaal
Archief Rivierland, Tiel

een keten van tabakswinkels. De aandelen zijn verhandelbaar op de Amsterdamse effectenbeurs. Dresselhuys is in de jaren na 1890 een van de rijkste industriëlen in de provincie Gelderland. Op het hoogtepunt van de VHS heeft de familie ongeveer 1000 arbeiders in dienst. Enkele iconische bedrijfsgebouwen uit hun conglomeraat zijn ontworpen door stadsarchitect Gijsbartus Prins. Een daarvan is de Imprimatur (1916, aan de Pijpsstraat). Dit is het eerste bouwwerk in Culemborg met een betonnen constructie. Een ander voorbeeld is de stoommeubelfabriek Palumbus (1920, ter plekke van het huidige, gelijknamige parkeerterrein), die met twee verdiepingen geheel uit hout is opgetrokken.

Deze bedrijven laten goed zien hoe het metier van de ambachtsman, die zelf nog een geheel productieproces beheerste, met de opkomst van de industriële nijverheid aan het uitsterven is. Productiefasen worden verdeeld over een aantal mensen die ieder een bepaalde specialistische taak uitvoeren. Vrijwel niemand maakt nog een gehele sigaar of stoel. Bij het sigaren maken gaat het om sorteren en ontnerven van de tabak, snijden en mengen, het rollen door ervaren sigarenmakers die de kern, het omblad en het dekblad met de hand vervaardigen, het persen, afwerken, sorteren en verpakken. Een aantal van deze taken wordt door vrouwen verricht en ook kinderen vervullen nog bepaalde lichte taken. Zo wordt ook het productieproces van boomstam tot Culemborgse stoel opgedeeld in de

Palumbus aan de
Beusichemsedijk. Regionaal
Archief Rivierenland, Tiel

inkoop van boomstammen, de zagerij, de poten- en spijlendraaiers, de stoffeerders, de aflakafdeling, de verkoop en marketing. Aan het hele productieproces komt geen spijker te pas. Ook worden langzamerhand bepaalde taken gemechaniseerd of uitbesteed.

Culemborg kent nog een andere belangrijke sigarenfabrikant: Cornelis Laan (1863-1953), met 90 werknemers rond 1900. Zijn bedrijf wordt in 1916 opgenomen in de VHS van Dresselhuys. Laan blijft directeur tot 1925. Dat hij een notabele is, blijkt uit zijn vele functies: hij is onder meer president-protector van het Elisabeth Weeshuis, wethouder, bestuurslid van de zangvereniging Sappho en voorzitter van de (liberale) Vrijheidsbond. Als ondernemer kan Laan maar moeilijk wennen aan de verworven rechten van de sigarenmakers, zoals een vrije tweede pinksterdag. In 1922 wenst hij die niet te vergoeden en dreigt zelfs zijn hele personeel te ontslaan, tenzij men van dit recht afstand doet. Zoals later nog besproken wordt, was hij ook niet de meest progressieve Culemborger.

De bedrijvigheid in Culemborg is rond 1900 aanzienlijk gevarieerder dan alleen de fabricage van meubels, sigaren en jenever en wat daar zoal bij hoort. Het betreft echter wel veel kleinere bedrijven. Enkele voorbeelden van dergelijke bedrijven: brandslangenweverij Kronenburg, stoomverffabriek Batouwe, mosterdfabriek Spoor, kinderreelfabriek Van Beekum en ook Fax metaalwarenfabriek en houtzagerij Verwoerd.

Enkele van de kleinere bedrijven in Culemborg.
 Elisabeth Weeshuis
 Museum, Culemborg; Adv.
 Kroonenburg: Algemeen
 Handelsblad, 1 mei 1942

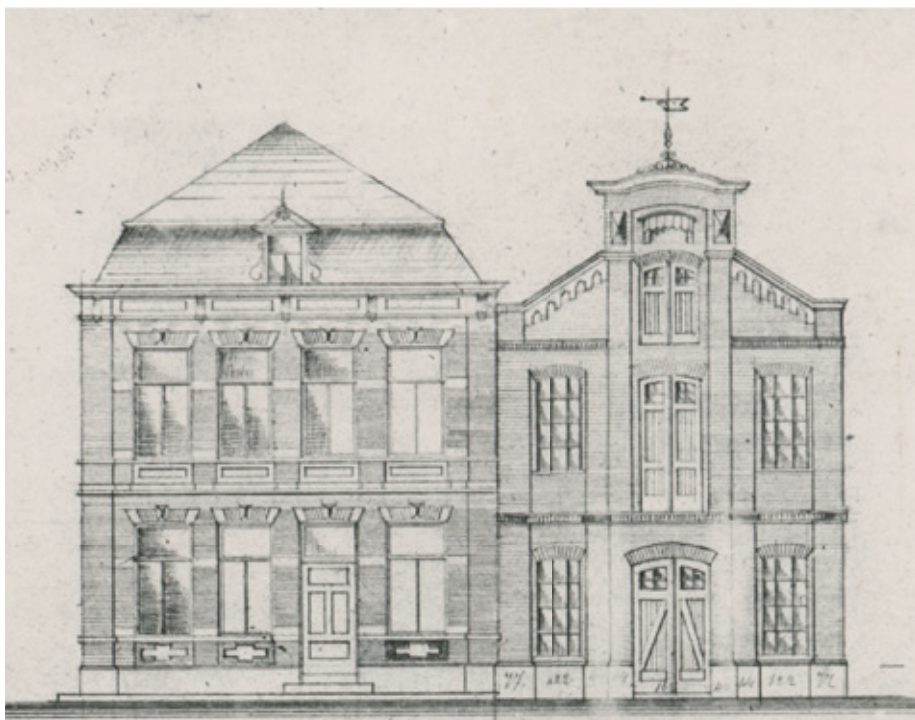

Nalatenschap in de gebouwde omgeving

De nalatenschap van de elite betreft vooral de monumentale villa's die de tweede generatie in Culemborg heeft gebouwd. De eerste generatie van de families, de oprichters van de bedrijven, woont nog in de oude binnenstad en dicht bij hun bedrijven: Markt 13 (Johan van Hoytema), Ridderstraat 186 (Aleid van Hoytema), Maria Regina op Varkensmarkt 9 (Cees Dresselhuys).

Alleen Cornelis Laan laat een huis met sigarenfabriek net buiten de gracht bouwen aan het eind van de Goilberdingerstraat (30 en 32) tegenover de huidige tennisbanen. De twee panden zijn ontworpen door stadsarchitect Gijsbartus Prins in een typisch negentiende-eeuwse stijl (eclecticisme): veel sierelementen op de gevel, op het dak een windvaan, zandstenen banden, balustrade-achtige decoraties onder de ramen, muurijzers en sluitstenen boven de kozijnen. De vergelijking van de oude tekening met de huidige situatie laat zien dat er helaas veel ornamenten zijn verdwenen, vooral bij het rechter pand, de sigarenfabriek.

Ontwerptekening van
Gijsbartus Prins voor
woonhuis (links) en
sigarenfabriek van Cornelis
Laan. Elisabeth Weeshuis
Museum, Culemborg

Huidige situatie. Louis
Hoeke, Waalwijk

Het Voorburg 7. Louis Hoeke,
Waalwijk

Gijsbartus Prins, stadsarchitect in Culemborg van 1887 tot 1927, komt ook in het vervolg van deze Voetnoot nog vaker in beeld als architect van huizen en andere gebouwen. Een overzicht van al zijn ontwerpen is te vinden in de publicatie van Koolhof (1985).

Casa Blanca, Waldeck
Pymontdreef 2. Regionaal
Archief Rivierenland, Tiel

De opvallendste verandering in het stadsbeeld is echter te danken aan de tweede generatie van de ondernemersfamilies, in het

bijzonder de Van Hoytema's. Kenmerkend voor de welstand en sociale status van deze familie is dat er dan door huwelijk (gefortuneerde) jonkheren en jonkvrouwen in deze toch al vermogende familie komen. Ook de familie Dresselhuys is rond 1900 zeer rijk. Ter illustratie: bij het overlijden van hun vader krijgen de zonen van Cees Dresselhuys de bedrijven, terwijl de dochters elk een erfenis van 600.000 gulden krijgen. Een gigantisch bedrag, als bedacht wordt dat een goede arbeider ongeveer 1500 gulden per jaar verdiende. Na het overlijden van hun moeder krijgen zij ook nog een aanzienlijk aandeel uit de verkoop van het grondbezit.

Rond 1900 ontvlucht de nieuwe generatie de kern van de overvolle, armoedige en stinkende stad, met zijn open riolen en een volledig gebrek aan hygiëne, en laat villa's bouwen in de groene ruimten aan Het Voorburg en rond de vier Dreven. Deze panden staan nu op monumentenlijsten. Het gaat om ongeveer tien procent van de huidige Culemborgse monumenten.

Daniël van Hoytema is een zoon van Aleid en neemt van hem het zakelijke stokje over. Hij behoort tot de eersten die uit de oude binnenstad trekken en een villa laten bouwen buiten de wallen (Het Voorburg 7, 1892). Het huis is één van de eclectische panden aan Het Voorburg die door stadsarchitect Gijsbartus Prins zijn gebouwd. Er is al een badkamer met losse kuip en op elke verdieping een wc (voor dienstboden een in de bergplaats).

Waldeck Pyramontdreef
3. Regionaal Archief
Rivierenland, Tiel

's-Heerenhof, Elisabethdreef
5. Regionaal Archief
Rivierenland, Tiel

Zoon Willem Bernhard van Cees Dresselhuys vestigt zich aan de Dreven in Casa Blanca (Waldeck Pyrmontdreef 2, 1907), een prachtig, witgepleisterd pand met een smeedijzeren hek in Engelse landhuisstijl. De architect is Jacobus A. van Straaten, een leerling van Pierre Cuypers en geschoold in de gotiek en de Hollandse renaissance. Zijn belangrijkste opdracht is het ontwerp voor de Bijenkorf in Amsterdam (1911-1914, classicistische barok).

Hier tegenover, in de Volencampen, laat de liberale en hervormde jhr. Johan F.W.C. de Jonge van Zwijsbergen in 1908 een prachtige villa in Engelse landhuisstijl bouwen (Waldeck Pyrmontdreef 3). Hij is nog niet eerder genoemd, maar hij hoorde ook bij de Culemborgse elite. Zijn werk brengt hem naar de regio – hij is rentmeester van het Kroondomein Rentambt Tiel. Later wordt hij ook rentmeester van het Elisabeth Weeshuis (1917-1954). De liefde brengt hem naar de Vrijstad: hij huwt de Culemborgse Antoinette Cladder. Haar vader is tabaksfabrikant en industrieel en ook circa acht jaar secretaris van het weeshuis. Hoewel vaak Theodorus A. Ausems wordt genoemd als architect van de villa, is dit Lambert de Vries uit Helmond. De Jonge moet via zijn familie in contact zijn gekomen met deze architect.

Andere leden van de familie Van Hoytema laten in deze omgeving ook hun kapitale villa's bouwen. Een dochter van Aleid, Elisabeth, laat 's-Heerenhof (1909) bouwen aan de Elisabethdreef 5. De architect is Egbertus G. Wentink.

Sprokkelenburg. Elisabeth
Weeshuis Museum,
Culemborg

Wentink heeft twee zonen die ook architect zijn: Egbertus G. junior en Johan C. Zij werken veel samen aan projecten. De belangrijkste Wentink is overigens E.G. junior. Hij ontwerpt onder andere de oudkatholieke Sint-Gertrudiskathedraal en bijbehorende pastorie aan het Willemsplantsoen in Utrecht. De naam Wentink is verder onder meer verbonden met het raadhuis van Bunnik, het Veerhuis in Wijk bij Duurstede en de tweede fase van de Culemborgse Triowijk.

Een kleinzoon van Aleid en zoon van Daniël, Hendrik Willem, trouwt met jkvr. Susanne de Jonge van Zwijsbergen, zus van de eerder genoemde rentmeester. Zij laat in 1910 op de hoek van de huidige Wilhelminadreef en Lange Dreef de imposante traditionalistische villa Sprokkelenburg bouwen. De architect is, anders dan vaak vermeld, niet Egbertus G. Wentink, maar de eerder genoemde Lambert de Vries uit Helmond.

Hoe het werkelijk was in Culemborg: een armzalige stad

Bij het lezen van het voorgaande hoofdstuk kan een welvarend beeld van Culemborg zijn ontstaan: rijke families, monumentale villa's en volop werkgelegenheid. De conclusie zou kunnen zijn dat het sociaal en economisch goed gaat in Culemborg rond 1900, maar niets is minder waar. De werkelijkheid is er een van kliekvorming en rivaliteit onder de elite en armoede en buitengewoon slechte woon- en leefomstandigheden voor het gros van de bevolking.

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaat een strijd om de macht in de stad tussen een kamp rond de oude regentenfamilie Van Hoytema en een kamp rond de nieuwe industriële familie Dresselhuys. De strijd wordt uitgevochten in het bestuur van het Elisabeth Weeshuis en de gemeenteraad. In het weeshuisbestuur gaat het om het prestige en de status. Wie in dit bestuur zit, treedt immers in de voetsporen van de heren en graven van Culemborg. In de gemeenteraad gaat het om de politieke macht over belangrijke besluiten die de bevolking direct raken. Culemborg wordt behoorlijk onbestuurbaar. In 1878 schrijft de Commissaris van de Koning: '...aangezien de meest invloedrijke families op gespannen voet met elkaar staan, zijn de verhoudingen in de raad uiterst onaangenaam'. En dat is een eufemisme.

Opkomst en afgang van een burgemeester (1867-1872)

De geest gaat volledig uit de fles als jhr. Jacobus G. Everwijn, die op jonge leeftijd al burgemeester van Buurmalsen was, wordt benoemd. Voor het eerst is dat een niet-ingezetene, 33 jaar oud en ongehuwd. Al een jaar na zijn aantreden vraagt een meerderheid van de gemeenteraad (zeven van de elf leden) aan de minister van Binnenlandse Zaken en de koning om zijn ontslag. Een van de argumenten is dat twee raadsleden, Dresselhuys en Bleijenberg, ten onrechte een proces-verbaal

voor jachtdelicten zouden hebben gekregen. Uit het archief van de Commissaris van de Koning (CvK) blijkt dat Dresselhuys van mening is dat sprake is van jarenlang misbruik van macht door de familie Van Hoytema: 'het juk ener familieregering' en van 'jaknikkers' in de raad. Hij voegt daar, merkwaardigerwijs, aan toe dat 'de burgemeester zich durft te vermeten met een dochter van Aleid van Hoytema – Mary van Hoytema – te trouwen'. De CvK geeft aan de minister te kennen dat er meer sprake is van

strijd tussen families dan tegen de burgemeester. Omdat de minister meent dat de burgemeester 'de vereiste tact mist', wordt gevraagd een andere burgemeestersfunctie voor hem te zoeken. Dat lukt niet zo gauw.

In 1872 is het weer hommeles. Wethouder Bleijenberg dient dan een klacht in bij de minister vanwege belediging van zijn echtgenote door de burgemeester. De kantonrechter wijst die af. Burge-

meester Everwijn krijgt een zenuwinzinking en vraagt verlof om te kuren in Bad Ems. De CvK wil dat wel geven, maar de minister weigert. Omdat Everwijn al naar Duitsland is vertrokken, staat hem alleen nog de weg open om eervol ontslag te vragen.

Het is duidelijk dat burgemeester Everwijn is weggepest, omdat hij bij de familie Van Hoytema hoorde en mogelijk ook niet altijd even tactvol is opgetreden.

Leven in armoedige omstandigheden

Terwijl de bestuurlijke elite onderlinge vetes uitvecht en monumentale villa's en herenhuizen laat bouwen in de groene ruimten aan de randen van de oude stadskern, leeft het gros van de bevolking, de arbeiders, op een bestaansminimum in sloppen en stegen in de binnenstad in buitengewoon armoedige omstandigheden. Na een uitgebreid onderzoek schrijft het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) al in 1854 dat de arbeiderswijken in Nederland onuitputtelijke bronnen van verderf zijn die alle zedelijke ontwikkeling onmogelijk maken. Maar dat rapport verdwijnt al snel in een diepe la. De werkmansstand past door het armoedige bestaan en veel drankmisbruik niet in het zelf geschapen cultureel-nationalistische beeld van een land in voorspoed.

Zoals Auke van der Woud in *Koninkrijk vol sloppen* (2010) beschrijft, waren er in de negentiende eeuw eigenlijk twee kanten aan de stad: een voor- en een achterkant. De voorkant was de wereld van de burgers en de aanzienlijken, maar achter de hoge huizen bevond zich een onontwarbare kluwen van sloppen, gangen, binnenpleintjes, alle in diep vervallen, onbewoonbare staat, en niettemin dichtbewoond.

In Culemborg is rond 1900 sprake van een volledig gebrek aan hygiëne. De dood door een besmettelijke ziekte is altijd nabij: cholera, difterie, TBC, tyfus, mazelen en roodvonk zaaien met enige regelmaat dood en verderf. In 1906 is er in de stad een uitbraak van roodvonk (263 gevallen), waaraan 154 kinderen sterven. In veel gezinnen gaat het om twee kinderen, in enkele gezinnen zelfs drie. De scholen worden gesloten. In 1908 sterven opnieuw tientallen kinderen aan mazelen en kinkhoest. Er zijn jaren dat 40% van het totale aantal sterfgevallen kinderen betreft, vooral in het eerste levensjaar. De meeste doden vallen in de overvolle volksbuurten.

De stadsgrachten zijn rond 1900 nog open riolen en het water wordt zowel voor het huishouden als voor drinkwater gebruikt. Riolerings, elektrisch licht en waterleiding zijn er nog niet. Veel arbeidershuisjes worden door twee gezinnen bewoond.

In een lezing voor Voet (december 2023) over de negentiende-eeuwse demografische ontwikkelingen liet historicus Jonn van Zuthem zien dat in het tijdvak 1850-1900 de levensomstandigheden in Culemborg tot de slechtste in het Rivierengebied, en waarschijnlijk heel Gelderland, behoren. Veel over de schrikbarende situatie van de armste Culemborgers tussen 1850 en 1950 is te vinden in *Leven op de rafelranden* (Voetnoot 2023-77 van Peter Schipper).

In 1876 is in Culemborg wel het tonnenstelsel ingevoerd: alle gezinnen krijgen een emmer met deksel in bruikleen om hun behoeften in te verzamelen. Deze draagbare beerput wordt elke week opgehaald en gelegegd. De elite heeft een eigen secreet met beerput in de tuin.

Gezien deze omstandigheden is het niet verwonderlijk dat er rond 1900 vele armen zijn die van de bedeling moeten leven. Gedurende de gehele negentiende eeuw zijn de armen overgeleverd aan de aalmoezen van particulieren en kerken. Deze 'liefdadigheid' gaat samen met een christelijke heropvoeding. De gemeentelijke overheid draagt alleen bij als dat onvermijdelijk is. In heel Nederland leven in 1890 twee van de vijf miljoen inwoners chronisch en uitzichtloos in barre armoede. Dit wordt beschouwd als een natuurlijke situatie, het is altijd zo geweest, zal altijd zo blijven.

In Culemborg 'trekken' in het jaar 1900 300 personen van het Algemeen Burgerlijk Armbestuur, 80 van de Rooms-Katholieke Kerk en 20 van de Nederlandse Hervormde Kerk en hun armbesturen. Dat zijn 400 personen op 1030 huurwoningen. Pas in 1912 met de invoering van de Armenwet wordt armenzorg een overheidsaangelegenheid, die langzamerhand verandert van liefdadigheid in een recht.

Het Culemborgse gemeentebestuur heeft in die tijd enigszins merkwaardige opvattingen over armoede. Tot 1920 – in dat jaar is de auteur van deze Voetnoot uit ergernis gestopt met lezen – staat in het jaarlijkse gemeenteverslag steeds dat 'de toestand der behoeftige klasse bevredigend is'. Hoe kun je behoeftig zijn en toch in een bevredigende toestand verkeren? Het antwoord is te vinden bij Auke van der Woud (2010, p. 58). Onder de behoeftigen worden in die tijd de mensen gerekend die arm zijn, maar wel een baan en te eten en te drinken hebben, hoewel ze ook in sloppenwijken kunnen wonen. De armen zijn degenen die niets hebben, volledig afhankelijk zijn van anderen, zonder dat ze iets kunnen terugdoen voor de samenleving. Dit zijn bejaarden, invaliden, zieken, werklozen en weduwen die van de bedeling moeten leven. Er wordt dus een sociaal verschil gemaakt tussen arm zijn (behoefstig) en een arme zijn.

Tekenen van een kentering

Heeft dan niemand oog voor de armzalige toestand van de arbeiders in de steden? Jawel, de term 'pauperisme' wordt in de negentiende eeuw vervangen door de 'sociale kwestie' en op initiatief van elf parlementsleden wordt onderzoek uitgevoerd naar de arbeidsomstandigheden van de arbeiders (Parlementaire enquête naar de toestand in fabrieken en werkplaatsen, 1887, en Staatsenquête of Arbeidsenquête, 1890). Dat levert een schokkend beeld op wat betreft veiligheid, gezondheid en welzijn. Ook voor-
aanstaande liberalen spreken nu over arbeiders als 'slaven der kapitalisten'. Dit inzicht leidt in 1890 tot de Arbeidswet, die kinder- en vrouwenarbeid verder inperkt. In 1895 volgt de Veiligheidswet, die bepalingen bevat over de veiligheid in fabrieken. De grote slag wordt echter geslagen door het kabinet Pierson (1897-1901). Dit kabinet bestaat overwegend uit gematigd vooruitstrevende liberalen en voert verschillende sociale wetten in. Dit kabinet had met recht de bijnaam 'het kabinet van de sociale rechtvaardigheid'.

Voor Culemborg zijn met name de Gezondheidswet (1901), die het staatstoezicht op de volksgezondheid regelt, en de Woningwet (1901), de eerste wet met bepalingen voor de volkshuisvesting, van belang. Bij beide wetten spelen in de landelijke discussies een gezondheidsmotief en een beschavingsideaal – dat wil zeggen de individuele verheffing en zedelijke ontwikkeling van de arbeiders – een voorname rol. Maar het duurt lang voordat de Culemborgse bevolking daar iets positiefs van merkt.

Volksgezondheidsbeleid

In 1903 wordt op grond van de nieuwe gezondheidswetgeving een regionale Gezondheidscommissie ingesteld. Deze heeft als taak toe te zien op de gezondheid in het werkgebied en bij misstanden voorstellen te doen ter verbetering. Het takenpakket is heel breed en omvat onder meer ziekten, verontreiniging, volkshuisvesting, scholen, fabrieken en werkplaatsen, en de drinkwatervoorziening. De commissie rapporteert jaarlijks aan de verschillende gemeenteraden en de provinciale hoofdinspecteur van de Volksgezondheid. Na de instelling volgen vele jaren waarin deze commissie van deskundigen Culemborg voortdurend wijst op erbarmelijke situaties in de stad en ook aanbevelingen doet om tot verbeteringen te komen. Twee voorbeelden:

In 1905 wordt een voorstel van het rooms-katholieke armbestuur om tien eenkamerwoningen te bouwen, op advies van de commissie verworpen. Na veel gesteggel worden het vijf arbeiderswoningen met twee kamers. Enigszins cynisch schrijft de commissie: 'In

Culemborg schijnt de éénkamerwoning nog steeds als modelinrichting te worden beschouwd.'

In 1908 adviseert de commissie, na een onderzoek naar de woonsituatie, om ruim 125 krotten onbewoonbaar te verklaren. Voor ruim 30 woningen stelt de commissie dat zij mogelijk bewoonbaar te maken zijn met grote verbeteringen. Dat is in totaal ruim 15 procent van het aantal huurwoningen dat is onderzocht. Het gaat om krotten in onder meer de Gassteeg, Achterstraat, Havendijk, Korte Meent, Binnenmolenstraat, Buitenmolenstraat, Molenwal en Visstraat.

Schrijnende situaties die de Gezondheidscommissie aantreft

In de Rozenstraat staan eenkamerwoningen van 10 m², de daken lekken, zij zijn tochtig en er is veel stank, de afvoer van huishoudwater gaat door een gat in de vloer, er is één privaat voor zeven woningen en sommigen moeten het doen met een emmer op zolder.

In de Zandstraat is een woning van

3,35 x 3,70 meter en een hoogte van twee meter, er is een privaat vier meter buiten de deur, er wonen negen personen.

Op de 'Dierentuin' (Molenwal) staan 16 eenkamerhuisjes ingebouwd in de stadswal, zij zijn vochtig, er is gebrek aan licht en lucht en er is geen pomp in de buurt.

Eenkamerwoningen aan de Rozenstraat (1920).
Elisabeth Weeshuis Museum,
Culemborg

Zo gaat het jaren door. Zelfs in 1930 komt er nog een advies van de commissie om 18 woningen onbewoonbaar te verklaren en 21 bewoonbaar te maken. Ook woningen van het Algemeen Burgerlijk Armbestuur moeten het ontgelden. Een complex van vier wonin-

gen, dat in acht gedeelten wordt bewoond, wordt in alle opzichten onvoldoende genoemd en door bouwvalligheid niet voor verbetering vatbaar.

Wat doet het gemeentebestuur? Niets of misschien toch wat? Eigenlijk doet het gemeentebestuur niets, maar het doet toch wat: uit rancune over de adviezen van de Gezondheidscommissie keurt men de jaarlijkse rekening van de commissie niet goed. Bijna op elk punt is er bezwaar. Zo wordt onder andere gesteld dat het theedrinken tijdens de vergadering niet gedeclareerd kan worden. Ook vindt men dat het bezoek van een lid van de commissie aan het jaarlijkse Gezondheidscongres niet valt onder de reis- en verblijfskosten. Nagenoeg alle punten worden in beroep bij de provincie afgewezen.

Het 'niets' heeft betrekking op het beleid dat de gemeente voert. Dat is sterk ideologisch bepaald. Centraal staat de opvatting, conform het liberale gedachtegoed van die tijd, dat het particulier initiatief voor voldoende woningen moet zorgen. De gemeente ziet hier dus geen taak voor zichzelf. Bovendien wordt besloten alleen woningen onbewoonbaar te verklaren die toch al niet bewoond worden. Over de aanschrijvingen om woningen weer bewoonbaar te maken, en de controle daarop, zijn slechts onduidelijke gegevens te vinden. Pas in 1911 worden 16 woningen onbewoonbaar verklaard. Tot 1920 komt het totaal op 24. Ten slotte dient bedacht te worden dat het censuskiesrecht nog tot 1917 van kracht is. Daardoor kunnen alleen mannen die een bepaald bedrag aan belasting betalen, tot raadslid worden gekozen. Veel raadsleden verhuren zelf woningen en hebben dus een belang om niet al te krachtig tegen de misstanden op te treden.

'Krotten zijn goedkoop en nieuwbouwwoningen zijn te duur', zo stelt het invloedrijke raadslid en lange tijd wethouder Laan, zelf een grote werkgever in de sigarenindustrie. 'Een nieuwbouwhuur van fl. 3,25 per week kun je de arbeiders toch niet aandoen.' Laan maakt hier mogelijk de vergelijking met een krotwoning die fl. 0,80 tot fl. 1,00 per week kost. Het gemiddelde inkomen van een arbeidersgezin (man, vrouw en drie kinderen) is ongeveer fl. 8,00 of fl. 10,00 per week.

Volkshuisvestingsbeleid

Vanaf 1901 gaat de Woningwet een rol spelen. De uitvoering van de wet ligt bij de gemeenten. Zo dienen die onder andere een bouwen woningverordening op te stellen, is er voortaan een bouwvergunning voor bouwactiviteiten nodig, komt er financiële steun voor particuliere woningbouwverenigingen en is er de mogelijkheid om woningeigenaren te verplichten om verbeteringen uit te voeren.

Rond 1900 worden alleen door particuliere huisjesmelkers binnen de grachten arbeiderswoningen voor belegging en verhuur

gebouwd, vooral in de Nieuwstad (Kloostersteeg, Nieuwstraat, Lepelstraat en Oosterwal). Het gaat steeds om kleine aantallen en het aantal varieert sterk per jaar, van enkele tientallen tot soms geen enkele woning. Ook buiten de grachten wordt nu gebouwd, zoals bijvoorbeeld in 1875 aan de Veerweg door de familie Van Hoytema voor werknemers van de glasfabriek en de jeneverstokerij. Tussen 1896 en 1899 volgt op initiatief van Cees Dresselhuys een zeer groot complex arbeiderswoningen, de Triowijk. In drie fasen worden iets meer dan honderd woningen gebouwd. Men noemt dit wel 'filantropisch kapitalisme'. Het gaat niet alleen om zorgen over de woonsituatie van de eigen arbeiders, maar er zit ook een element van eigenbelang in: disciplineren van de arbeiders, bijbrengen van orde en netheid en gehoorzaamheid aan het gezag. Als je van baan verandert moet je de woning opgeven.

Ook het verschijnsel bouwconsortium, een samenwerking van bedrijven die zich richt op de realisering van complexen van woningen, doet zijn intrede in Culemborg. Het eerste wat grotere complex arbeiderswoningen (tien stuks) wordt door Door Eendracht Sterk gebouwd aan de Westersingel (1909) in aansluiting op eerdere nieuwe bebouwing aan de singel.

Gezicht vanaf de dijk op de arbeidershuizen aan de Westersingel. De huizen links zijn later met een verdieping verhoogd. Geheel links de paardenstal van Cornelis Laan. Regionaal Archief Rivierland, Tiel

Inmiddels heeft de gemeenteraad al wel een bouw- en woning-verordening opgesteld. Bij de vaststelling van de Culemborgse verordening (1905) is er opnieuw veel onenigheid in de gemeenteraad. In deze periode wil Willem B. Dresselhuys, een zoon van Cees Dresselhuys, op vele punten een progressief beleid voeren, terwijl Cornelis Laan conservatief is en alleen het absoluut noodzakelijke wil. Het college van burgemeester en wethouders stelt bijvoorbeeld voor dat een woning binnen de muren minimaal 30 m² moet zijn, de breedte van de straten zeven meter en een trap met meer dan vier treden traptouwen moet hebben. Dankzij de inzet van Dresselhuys wordt de oppervlakte 36 m², de breedte van de straten wordt tien meter, en trappen dienen vaste leuningen te hebben. Gesteggel is er ook over een pomp op tien of twintig meter van een woning. Dresselhuys krijgt steeds een meerderheid en Laan is tegen. Hij wijst op te hoge eisen die extra kosten met zich meebrengen en leiden tot hogere huren die, naar zijn mening, de arbeider niet kan betalen. Een voorstel van Dresselhuys om in de stad een centrale riolering aan te leggen, wordt te duur gevonden en verdwijnt voor onderzoek naar een commissie. Uit de discussies blijkt ook dat het college van burgemeester en wethouders geen taak ziet voor een woningbouwvereniging in Culemborg om de huisvesting van arbeiders te verbeteren.

Dan stokt ook nog de particuliere bouw van arbeiderswoningen in heel Nederland vele jaren, onder meer doordat in de Eerste Wereldoorlog de aanvoer van materialen hapert en de prijzen sterk stijgen. Pas na de oorlog blijkt de Woningwet (van 1901) enig effect te sorteren. In Culemborg wordt in 1917 de katholieke woningbouwvereniging De Lelie opgericht. Die realiseert 42 woningen in de Leliestraat met een huur van fl. 3,25 per week. In 1925 is deze woningbouwvereniging alweer ontbonden. De oorzaak is een conflict met het gemeentebestuur over de hoogte van de huurverhoging. De gemeente wil niet alleen het inkomen van de kostwinnaar meetellen, maar het gezinsinkomen. De vereniging heeft een voorkeur voor een algemene huurverhoging voor kostwinners die meer dan fl. 28 per week verdienen. In 1919 wordt een aan de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) gelieerde woningbouwvereniging opgericht: de Culemborgsche Woningstichting, in de volksmond 'De Klaproos'. Deze vereniging initieert in 1920 een bouwplan voor 45 woningen in Achter het Zand. De gemeente wil echter geen voorschot verlenen (25% gemeente, 75% rijksoverheid), omdat de te verwachten huurprijs van fl. 4,25 te hoog zou zijn.

De bouw van arbeiderswoningen blijft dus een particuliere zaak. In 1920 realiseert de firma Schouten woningen aan het Bakelbos. Het duurt tot 1929 voordat het consortium Door Eendracht Sterk 44 woningen bouwt in de Goudsbloemstraat, Dahliastraat en

BOUW & EXPLOITATIEREKENING VOOR DEN BOUW VAN 45 ARBEIDERSWONINGEN VOOR DE CULEMBORGSCHE WONINGSTICHTING te CULEMBORG.

	KOSTPRIJS 1914.	KOSTPRIJS 1920.
Aankoop grond	Fl. 9.500.-	Fl. 9.500.-
Overdrachtskosten	" 350.-	" 350.-
Aanleg wegen en rioolclearing etc.	" 8.150.-	" 10.150.-
	Fl. 18.000.-	Fl. 20.000.-
Bouwkosten	Fl. 94.500.-	Fl. 233.000.-
Honorarium Architecten	" 3.523,49	" 5.107,51
" Werkteekeningen	" 1.253,69	" 1.326,56
Salaris opzichter	" 1.500.-	" 2.500.-
Aanleg timmer	" 1.000.-	" 1.500.-
Renteverlies	" 1.750.-	" 3.000.-
Notariatskosten en onvoorsien	" 1.467,22	" 1.565,81
	Fl. 105.000.-	Fl. 300.500.-
Exploitatier rekening/		
Annuïteit grond	Fl. 659,00	Fl. 1.223.-
" bouwvoorschot	" 4.783,20	" 16.793,07
Onderhoud 1914 1 % Fl. 35.- per woning	" 1.050.-	" 1.575.-
Grondbelasting 1914 0,35 % 1920 Fl. 15.- per woning	" 367,50	" 575.-
Assurantie 1914 0,06 % 1920 0,50 %	" 84.-	" 353,25
Waterleiding Fl. 12.- per woning	" 540.-	" 540.-
Openbare huur en algemeene onkosten 1914 0,32 % 1920 Fl. 10.-	" 385.-	" 450.-
	Fl. 7.819,38	Fl. 21.466,32
Brutoopbrengst Fl. 4,50 per week en per woning		" 10.520.-
	OMKOSTBIJDRAGEN	Fl. 10.726,32
Hiervan bij te dragen door het Rijk 75 %	Fl. 8.044,74	
" " " " " de Gemeente 25 %	" 2.734,08	

Amsterdam, 14 Januari 1920.

De Architecten;

[Handwritten signature]

Bouw- en exploitatie-
rekening voor het bouwplan
van de Culemborgsche
Woningstichting. Regionaal
Archief Rivierland, Tiel

Tulpstraat. Aan de Wester- en Oostersingel worden ook regelmatig arbeiderswoningen gerealiseerd. Middenstandswoningen verrijzen aan de Stationssingel en de Burgemeester Keestrasingel. In 1931 realiseert de gemeente zelf voor het eerst 42 woningen in de Zon-nebloemstraat. Daarna wordt langzamerhand de Bloemenbuurt volgebouwd.

Het is dus al een eind in de twintigste eeuw als de volkshuisvesting op stoom komt. Dan ontstaat ook een arbeidersarchitectuur. Eerder waren architecten nog vooral bezig met bouwprojecten voor vermogende opdrachtgevers en openbare gebouwen (scholen, kerken, winkels en kantoren). Ze waren tot diep in de negentiende eeuw niet geïnteresseerd in de huisvesting van arbeiders. Volkshuisvesting voor de gewone burgers was een zaak van zogenaamde eigenbouwers of aannemers. Nu moeten de architecten ook gaan nadenken over hoe een rendabele arbeiderswoning er uit zou kunnen zien. Vanaf 1900 heeft de architect-stedenbouwkundige Hendrik Petrus Berlage (1856-1934) een belangrijke invloed. Geïnspireerd door het socialisme bepleit hij een stedenbouw die rekening houdt met een nieuwe sociale klasse met eigen bouwtypen. Dit wordt in Culemborg, zoals in veel andere plaatsen, de eengezinswoning – het tot confectie geworden rijtjeshuis, vaak direct aan de straat, met een woonkamer, keuken, wc en soms een badkamer, drie slaapkamers, een zolder en een tuintje.

Katholieken veranderen het decor van de stad

Culemborgse middeleeuwse gotische gebouwen, zoals het stadhuis op de Markt en de Grote of Barbarakerk, herinneren aan de tijd dat iedereen nog katholiek was. Na de Reformatie (rond 1580) moesten de katholieken hun vaak eeuwenoude kerkgebouwen afstaan aan de gereformeerden en hun geloof belijden in zogenaamde schuilkerken, die vanaf de openbare weg niet als katholiek gebedshuis herkenbaar mochten zijn. In Culemborg, waren twee schuilkerken: de 'paterskerk' in de Papenhoek, en de 'pastoorskerk' achter de huidige oudkatholieke kerk aan de Varkensmarkt. Bovendien werden de katholieken van openbare functies uitgesloten. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw keert de katholieke aanwezigheid terug in het straatbeeld. En hoe! Na ruim twee eeuwen van discriminatie, en met het nog steeds sterke antipapisme in Nederland, is het begrijpelijk dat de katholieke clerus het eigen kerkvolk sociaal en politiek wil mobiliseren. Zij eisen nu hun aandeel op in het Nederlandse erfgoed. Hoge kerktorens van nieuwe neogotische kerken moeten getuigen van het herwonnen zelfbewustzijn van een voorheen achtergestelde minderheid (35 à 40% van de bevolking).

Al rond 1800, in de Franse tijd, zijn alle godsdiensten voor de wet gelijk gesteld. Zonder koninklijke goedkeuring mogen er evenwel vooralsnog geen nieuwe kerken worden gebouwd. Ingenieurs van Rijkswaterstaat houden toezicht – bouwtechnisch, grootte, aantal kerkgangers, calculaties van het bestek. Tot 1875 kan men wel subsidie krijgen, afhankelijk van de eigen inbreng (zogenaamde Waterstaatskerken). De grondwet van Thorbecke van 1848 gaat nog een stap verder en brengt de formele scheiding van kerk en staat. De staat mag zich niet meer bestuurlijk met kerkgenootschappen bemoeien. Voor de paus is dit aanleiding in 1853 de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland te herstellen.

Het antipapisme is echter nog sterk en manifesteert zich in de Aprilbeweging van 1853. Angst bij de protestanten voor een nieuwe inquisitie gaat samen met de gevoelde noodzaak om de morele superioriteit van het protestantisme te bevestigen. Rooms-katholieke geestelijken worden bespot en dominees prediken over een naderende godsdienstoorlog. Marktventers verkopen bisschopharlekinen aan touwtjes met als motto: 'een bisschop voor een cent: hij kan ook hangen'. De Rooms-Katholieke Kerk wordt een gebrek aan beschaving verweten en het katholicisme wordt een moreel kwaad

Couplet uit een van de geuzenliedjes die in 1853 worden gepubliceerd door Hendrik H. Huisman, godsdienstonderwijzer te Amsterdam.

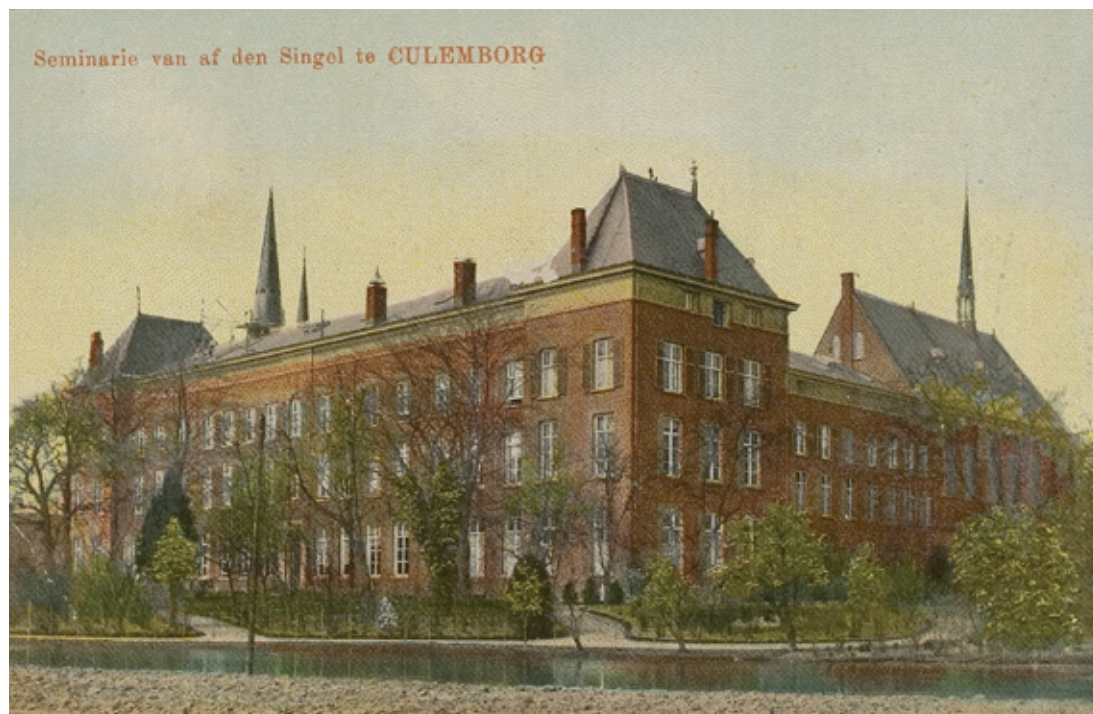
*Het zal geen sluwheid lukken
In 't oude Nederland
Voor Rome te doen bukken
Den vrijen Protestant!*

Dit indrukwekkende neoclassicistische gebouw van het kleinseminarie in de Papenhoek legt een groot ruimtebeslag op het kleinschalige weefsel van de oude stad. De bijbehorende kapel (rechts) krijgt in 1899 een neogotisch jasje. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

genoemd. Men spreekt van 'uiterlijke praal en innerlijke leegheid'. De paus van zijn kant gooit nog wat olie op het vuur. In een brief stelt hij dat het calvinisme 'een gewelddadige ketterij' is die een eind probeert te maken aan het katholicisme in Nederland. 'De tijd van wederopstanding' is volgens hem aangebroken.

Zelden in de vaderlandse geschiedenis is er een grotere tegenstelling onder de Nederlandse bevolking geweest. Zo worden in een volksprotest 200.000 handtekeningen verzameld tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. De petitie doet een beroep op koning Willem III, als hoeder van het protestantse volk, om herstel van de katholieke hiërarchie tegen te houden. Dat doet hij niet, kan hij ook niet, maar hij laat wel openlijk blijken dat hij de regering niet zo ziet zitten. De regering Thorbecke treedt mede daarom dan af.

Dit alles kan de katholieke emancipatie echter niet tegenhouden. Onder aanvoering van de clerus worden in het laatste kwart

Poort van het kleinseminarie, Pieter Glasbergen, Culemborg

van de negentiende eeuw vele voorzieningen getroffen om de gelovigen binnen de katholieke invloedssfeer te houden. Zo komen er in Culemborg onder meer katholieke zang-, voetbal-, vrouwen-, en gymnastiekverenigingen, alsmede vakbonden, en een sociëteit. Het katholieke leven speelt zich zo af in een relatief geïsoleerde subcultuur, die refereert aan de middeleeuwen.

Voor Culemborg begint het beeld van de stad te veranderen met de komst van een kleinseminarie, geleid door de orde van Jezuïeten. Het is van 1818 tot 1825 eerst gevestigd in al bestaande panden in de Papenhoek. Rond 1840 wordt het opnieuw opgericht en vanaf 1857 volgt nieuwbouw.

Een mooi voorbeeld van het katholieke triomfalisme geeft ook de poort van het kleinseminarie (1867) met zijn vele symboliek. De poort zelf heeft de vorm van een triomfboog in neoclassicistische stijl. Deze vorm heeft een propagandistische functie: als je daar doorheen gaat, heb je de overwinning bereikt. De poort wordt

Voor- en achterzijde van het ornament dat de poort bekroont. Louis Hoeke, Waalwijk

bekroond door een ornament met aan de voorzijde het wapenschild van mgr. Johannes Zwijsen (1794-1877). Hij werd na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 benoemd tot de eerste aartsbisschop van Utrecht. Tegelijkertijd bleef hij bisschop van Den Bosch. Op het wapenschild is een vierarmig patriarchaal kruis te zien, met een schaap en een leeuw en de Latijnse tekst 'zachtmoedig en sterk'. Ook de achterkant van het ornament is met symboliek versierd. Hier is een zogenaamde monstrans met zonnestralen afgebeeld. De zon staat symbool voor licht, leven en verrij-

Sint-Barbarakerk. Louis Hoeke, Waalwijk

zenis. Daarbinnen wordt een hostie, symbool voor het lichaam van Christus, bewaard (de cirkel). De drie spijkers verwijzen naar zijn leven en lijden. De drie Griekse letters (IHS betekent Jezus) zijn door de Jezuïetenorde als herkenningsteken gebruikt.

De wederopstanding van de katholieken in Nederland komt ook goed tot uiting in de bouw van honderden nieuwe, neogotische kerken in het laatste kwart van de negentiende eeuw. In Culemborg is dit de Sint-Barbarakerk uit 1886. Architect is Petrus Johannes (Piet) van Genk, die vooral voor het bisdom Breda werkte. In heel Nederland wordt onder strenge regie van de gecentraliseerde kerkleiding gekozen voor een marketingstrategie met neogotiek als eenheidsstijl. De keuze voor neogotiek wordt als een van de middelen gezien om een eigen identiteit op te bouwen. De stijl verwijst naar de middeleeuwen, met de enige katholieke geloofsleer en de onbetwiste almacht van de geestelijken. Een voorwaarde bij de bouw was dat de toren hoger zou worden dan die van de Nederlandse Hervormde Grote of Barbarakerk. Dat was niet zo moeilijk, omdat die kerk al eeuwenlang geen spits meer had: afgebrand na een blikseminslag in 1654 en er was geen geld voor herbouw.

Tot de panden die direct de geloofsbeleving steunen, kan ook de fraaie pastorie (Ridderstraat 198, 1904) worden gerekend. Dit gemeentelijke monument heeft een eclectische stijl met elementen van de chaletstijl en de Jugendstil. De architect is Wijnandus J.H. van der Waarden, die veel heeft gebouwd in Nijmegen.

Een pand dat op het breukvlak is te plaatsen van de geloofs-
 ondersteuning en de katholieke dienstverlening is het klooster van
 de zustercongregatie van Jezus, Maria en Jozef (JMJ), de Mariakroon
 (Ridderstraat 12-72). Architect van het pand is Hubert van Groenen-
 dael uit Den Bosch, telg uit een groot aannemers- en architectenge-
 slacht en een leerling van Pierre Cuypers. In 1860 wordt de eerste
 lagere school voor bijzonder onderwijs in Culemborg gesticht: een
 lagere school voor meisjes. Daarna volgt de Mariakroon aan de
 Ridderstraat met een huishoudschool en mulo met een internaat.
 In 1882 wordt de kapel van het pensionaat ingewijd. Voor de bouw
 van de Mariakroon worden enkele panden gesloopt, waaronder
 het sloppenwijkje De Munt, waar de armste Culemborgse gezinnen
 wonen in kleine eenkamerwoninkjes. De bewoners worden uit hun
 huis gezet en moeten maar zien waar ze onderdak vinden. Voor de
 meesten is dat in de zogenaamde Dierentuin aan de Molenwal. Dat
 zijn ook krotten, maar met een hogere huur.

De zusters van JMJ zetten zich naast de zorg voor het onderwijs
 ook in voor de ouderen- en ziekenzorg. Daarvoor wordt min of
 meer in de achtertuin van de Mariakroon in 1895 aan de Elisabeth-

Mariakroon, ets van
 Hendrikus E. Roodenburg
 (1922). Elisabeth Weeshuis
 Museum, Culemborg

Het Sint-Barbaragesticht
in 1941. Regionaal Archief
Rivierenland, Tiel

dreef het Sint-Barbaragesticht gebouwd (architect Gijsbartus Prins), het latere Barbaraziekenhuis.

De sociëteit van de Heilige Maagd en de Heilige Joseph (Maria-congregatie) wordt door de Jezuïeten in 1870 gevestigd in een pand aan de Tollenstraat 29. Doel van de sociëteit is het ontwikkelen van de christelijke beginselen van de, mannelijke, leden en onderlinge gezelligheid. Er vinden toneelvoorstellingen plaats en er wordt muziek gemaakt. De directeur-priester wordt door de kerkelijke overheid benoemd, zoals destijds elke katholieke vereniging door een geestelijke werd begeleid. Rond 1930 gaat het parochiehuis in de Grote Kerkstraat een belangrijke functie vervullen voor het katholieke verenigingsleven.

Katholiek zelfvertrouwen wordt ook gekweekt door de oprichting van eigen vakbonden. Daarbij speelt zeker de angst mee dat de katholieke bevolkingsgroep arbeiders zal verliezen aan het socialisme. In een brief van de bisschoppen 'aan de hun toevertrouwde geloovigen' (1918) wordt gesteld dat het socialisme bestaat uit valse leerstellingen en een allergevaarlijkste dwaling is. Socialisten willen, door de mensen een paradijs op aarde voor te schotelen, Jezus Christus voor een paar zilverlingen uitleveren, aldus de bisschoppen. Voor katholieken is het volstrekt ongeoorloofd socialistische verenigingen te steunen. Zij kunnen dan niet als lid van de Rooms-Katholieke Kerk worden beschouwd en dus ook geen kwijt-

De leden van de sociëteit bij de achterkant van het gebouw aan de Lange Meent . Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Suikerzakje met afbeelding van het KAB-gebouw.

schelding van de zonden meer krijgen of het sacrament ontvangen. Dit herderlijke schrijven diende jaarlijks in de kerk voorgelezen te worden.

In Culemborg komen de leden samen in het gebouw van de Katholieke Arbeiders Bond (KAB), in de volksmond 'De Werkman', aan de Zandstraat 44, gemeentelijk monument sinds 2007. Het is te bewonderen dat het in 1900 grotendeels met centen en dubbeltjes bij elkaar is gespaard door leden van de KAB. Vele jaren heeft het dienstgedaan als verenigingsgebouw. De bond richt zich vooral op godsdienstig-zedelijke vorming, belangenbehartiging (ziekenfonds en begrafenisfonds) en verheffing van de katholieke arbeiders. Men voert in beginsel geen actie. Voor de financiering van het gebouw worden ook renteloze schuldbekentenissen uitgegeven van fl. 1000 per stuk. Het is opvallend dat ook de niet-katholieke sigarenfabrikant Cees Dresselhuys er een paar koopt, mogelijk om zicht te houden op de activiteiten van de bond.

Gesteld kan worden dat met de katholieke emancipatie in het laatste kwart van de negentiende eeuw het fundament wordt gelegd voor wat we later de verzuiling zijn gaan noemen, namelijk de ordening van het gehele politieke en maatschappelijke leven op levensbeschouwelijke grondslag. Dat juist de katholieken zich zo sterk op de eigen geloofsgenoten richten, valt te begrijpen als een reactie op ruim twee eeuwen discriminatie en het nog steeds sterke antipapisme in Nederland. Wat zeker ook meespeelt, is de

angst geloofsgenoten te verliezen aan het opkomend socialisme. De katholieken, en later ook de protestanten (met name de orthodoxe), zonderen zich af van de rest van de bevolking met eigen scholen, radio, kranten, ziekenhuizen, (vak)verenigingen, winkels waar men boodschappen doet, en politieke partijen. Die oriëntatie op geloofsgenoten staat, zeker in de katholieke zuil, onder leiding en zeer rigoureuze controle van de kerkelijke leiders. Binnen de zuil heeft ieder zijn eigen plaats, ideologisch wordt solidariteit tussen arm en rijk bepleit en men verwacht van elkaar dat men zich daarmee tevreden stelt. Kortom, de zuil continueert de negentiende-eeuwse traditioneel-elitaire en cultureel-nationalistische cultuur, maar wel in een geheel andere vorm.

Van traditionalisme naar modernisme

Modernisering is een betrekkelijk begrip. De modernisering in een bepaald tijdvak kan enkele decennia later alweer verouderd zijn en plaatsmaken voor een nieuwe fase van wat dan modernisering wordt genoemd. De modernisering rond 1900 wordt vooral gedragen door wetenschappelijke ontwikkelingen, technologische innovaties en nieuwe vormen van communicatie, en komt onder meer tot uitdrukking in de architectuur van winkelpuizen en nieuwe gebouwtypen. Bij die nieuwe gebouwtypen gaat het onder meer om spoorwegarchitectuur, gasfabrieken, elektriciteitsgebouwen en watertorens. Verder komen er in het stadsbeeld nieuwe soorten straatmeubilair.

Ook is er vernieuwing in de ontwerpen van gebruiksproducten. Dat wordt weliswaar niet zichtbaar in het stadsbeeld, maar voor Culemborg met zijn rijke geschiedenis in de meubelindustrie is dit toch een belangrijke ontwikkeling. De Culemborgse stoel, die van de tweede helft van de negentiende eeuw tot ongeveer 1915 in vele Nederlandse huizen heeft gestaan, zullen velen nu als klassiek beschouwen. Hij is van iepenhout dat zeer taai is maar relatief licht, staat op sabelpoten en is bedekt met een biezen mat. De stoel staat symbool voor het negentiende-eeuwse traditionalisme. Rond 1900

Links: Culemborgse stoel (rond 1900). Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

Rechts: Gispentoel 201 (rond 1930). De afgebeelde Gispentoel heeft een zitting en rugleuning van gelakt triplex. Er is ook een variant met beklede zitting en rugleuning, gevuld met koudschuim; nog een voorbeeld van nieuw materiaalgebruik. Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam

leverde de firma Van Gaasbeek en Van Tiel de stoel in 29 variaties. De Gispenstoel staat symbool voor het modernisme en functionalisme dat na 1900 tracht af te rekenen met het traditionalisme. De Gispen 201, een ontwerp (rond 1930) van Willem H. Gispen, is een metalen buismeubel. De stoel heeft een verchroomd, hoogglans metalen frame en armleuningen in zwart bakeliet. Dat zijn heel andere materialen dan hout en biezen.

Ook bij het modernisme in de architectuur rond 1900 gaat het om nieuwe stijlen waarin vaak nieuwe materialen worden gebruikt, zoals glas, staal en vooral gewapend beton.

Winkelpuien

Wie begin 1800 door de oude binnensteden van Nederland had gelopen en dat rond 1900 opnieuw had gedaan, zou hebben gezien dat die binnensteden een totaal ander beeld boden: dat sprake was geweest van een metamorfose. Die metamorfose betreft de benedenverdiepingen van de woonhuizen. Het verschijnsel winkelpui heeft zijn intrede gedaan. Daarom moeten we tegenwoordig naar boven kijken als we door oude binnensteden lopen om de monumenten te bewonderen. De statige panden zijn in tweeën gedeeld, met een historische, bijvoorbeeld zeventiende-eeuwse bovengevel en een ondergevel in een geheel andere architectuur, uit een andere tijd en meestal over de volle breedte van het pand. Maar zelden is daarbij sprake van een architectonische eenheid. Zo zijn veel monumentale huizen verknipt, maar daarbij moet wel bedacht worden dat die woonhuizen destijds nog nauwelijks als monument werden beschouwd. De binnensteden zijn er ook zeker levendiger door geworden.

In de vroege negentiende eeuw zijn er al wel wat winkelpuien in de grootste steden, maar de eerste winkelstraten ontstaan pas na 1870. De moderne detailhandel zoals wij die kennen, en het fenomeen winkelpui ontstaan door veranderingen in de economische relaties. De handel commercialiseert door verkoop van producten die niet langer ambachtelijk op kleine schaal in de eigen werkplaats worden vervaardigd. Deze goederen kunnen door machinale productie in gespecialiseerde fabrieken in grote hoeveelheden worden geproduceerd en aangevoerd door betere infrastructuur, zoals verharde wegen en spoorwegen.

In kleinere steden als Culemborg verschijnen de eerste winkelpuien rond 1900. Ze dienen als visitekaartjes van de winkeliers. Winkelpuien zijn wel eens aangeduid als 'wegwerparchitectuur'. Door de concurrentiestrijd om de consument veranderen de modes in de architectuur van de puien snel. In Culemborg is, anders

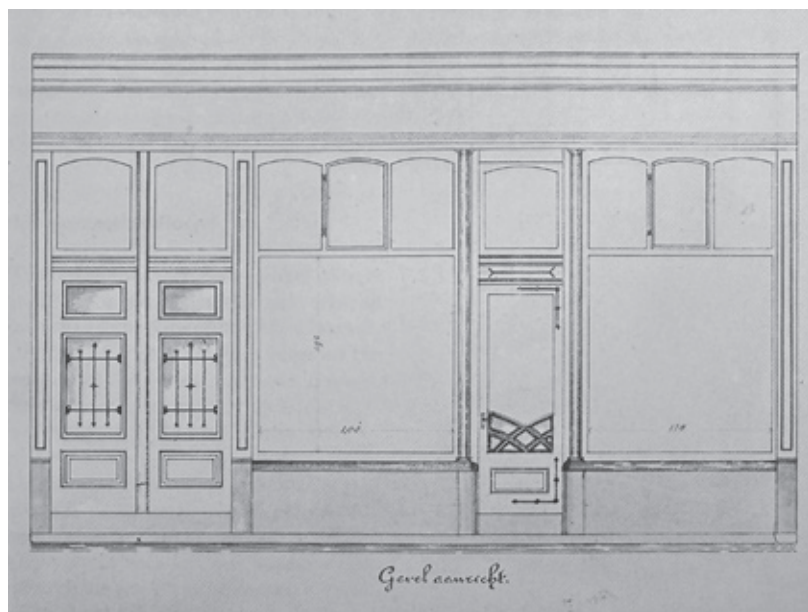
dan in bijvoorbeeld Zaltbommel waar de geschiedenis van de winkelpuien nog goed zichtbaar is, weinig van die geschiedenis te zien. We moeten het doen met enkele puien en restanten daarvan. Wel is de geschiedenis van sommige winkelpuien aan de hand van foto's goed zichtbaar te maken.

De veranderingen in de pui van juweliersbedrijf Stol zijn een goede illustratie van de metamorfoses in de architectuur van de Culemborgse winkelpui. Juweliersbedrijf Stol werd in 1869 als uurwerkenreparatiebedrijf gevestigd op de Oude Vismarkt en verhuisde in 1885 naar het pand Markt 37. Eigenlijk is dan nog nauwelijks sprake van een winkelpui. In het onderste deel van het woonhuis zijn de raampartijen zo aangepast dat het zicht wordt getrokken naar de producten die in twee kastvitrines zijn uitgestald. De voordeur leidt zowel naar de winkel als de bovenwoning. Dit is een van de eerste winkelpuien op de Markt. In 1923 wordt de pui gemoderniseerd naar een ontwerp van stadsarchitect Gijsbartus Prins. De etalageramen worden vergroot, er zijn bovenlichten met ijsglas (een korrelige, half doorschijnende glassoort), die populair zijn in de jaren 1920, en een

Het pand van juweliersbedrijf
Stol op Markt 37 in 1885.
Collectie van Gerrit Stol,
Culemborg

Geveltekening van
Gijsbartus Prins (1923) voor
juweliersbedrijf Stol en de
gerealiseerde gevel zoals
die, met aanpassingen, tot
1966 is. Collectie van Gerrit
Stol, Culemborg

teakhouten omlijsting met aan weerszijden pilasters (verticale platte pijlers die uit de gevel steken) geplaatst op korte zuiltjes. De pilasters hebben geen dragende functie maar dienen, net als het donkere hout, om de aandacht van het publiek te trekken. De voordeuren voor de winkel en de woning daarboven zijn nu gescheiden. Van de twee voordeuren links op de foto op de vorige pagina gaat de linker naar de woning, de rechter deur is een vitrinekast. Dit soort neoclassicistische gevel met een beroepsaanduiding kwam veelvuldig voor in Nederland. Peter Schipper, kunsthistoricus, schreef over deze gevel 'dat het geheel een ingetogen degelijkheid ademt'.

Later volgen nieuwe aanpassingen en deze situatie blijft bestaan tot 1966. Een volgende stap in de ontwikkeling van de winkelpui vindt plaats in 1967 en dat is een drastische. Voor de oude winkel en het naastgelegen statige woonhuis, ook in het bezit van de familie Stol, wordt een nieuwe pui geplaatst. Daardoor wordt een geheel nieuwe, brede en zeer moderne winkelpui van 20 meter lengte in een functionalistische stijl mogelijk. Het hout is vervangen door beton en staal met een natuurstenen omlijsting en heel veel glas. Het ontwerp is van de hand van architectenbureau Huub van der Zee uit Houten. Volgens de familie had men uit heel betrouwbare bron vernomen dat Culemborg zou groeien naar 50.000 tot

De winkel van juweliersbedrijf Stol, onder voor en rechtsboven na de verbouwing in 1967. Collectie van Gerrit Stol, Culemborg

60.000 inwoners en dit deed de firma besluiten om daarop voor te sorteren. De laatste wijziging is nog drastischer als in de jaren 1990 beide panden worden gesloopt en vervangen door twee nieuwe, te verhuren winkelpanden. Daarin zijn nu Janse mode en Nelson gevestigd.

De situatie na de nieuwbouw in de jaren 1990, met de winkels van Janse mode en Nelson. Theo Boersema, Culemborg

Winkelpuien met vitrinekassen: Zandstraat 2, Zandstraat 22, en Tollenstraat 19. Louis Hoeke, Waalwijk

Puien met vitrinekasten zijn nog steeds op enkele plaatsen in de stad te vinden, zoals de panden Zandstraat 2, Zandstraat 22 en Tollenstraat 19. Het laatste pand heeft een stalen pui en inpandige portiek. Er zijn ook winkelpuien met neoclassicistische kenmerken. Die zijn dan soms voorzien van pilasters met fraai gesneden houten versiering. Voorbeelden daarvan zijn Tollenstraat 24, en Tollenstraat 31, met rechts van de winkel het raam van de woonkamer. Het ontwerp van deze laatste pui is van Gijsbartus Prins.

Neoclassicistische puien: Tollenstraat 24 en Tollenstraat 31. Louis Hoeke, Waalwijk

Rond de eeuwwisseling voltrekt zich een welhaast revolutionaire verandering in de winkelpui. Als reactie op de dan verfoeide neostijlen komt een nieuwe architectuurstijl in zwang: de jugendstil of de art nouveau, in Nederland nieuwe kunst genaamd (1895-1915). Jugendstil is te herkennen aan de lichtgekleurde (rood en geel)

Het pand van A.J. Ausems,
Markt 46, in jugendstil. Louis
Hoeke, Waalwijk

geglazuurde of gladde verblendsteen (met scherpe randen), grote glasoppervlakken, loggia's, erkers en torentjes, hoefijzerbogen en florale ornamentiek. Culemborg heeft daar een fraai voorbeeld van op de Markt 46. Het is het pand met de naam A.J. Ausems erop en stamt uit 1912. Architect is Hubert van Groenendaal, die overigens vooral neogotische panden ontwierp, dit pand is een uitzondering in zijn oeuvre. Ertegenover stond hotel Vulto, dat een goed voorbeeld is van negentiende-eeuws traditionalisme. In de jaren 1970 komt op de plaats van het hotel een appartementengebouw met winkels op straatniveau.

Hotel Vulto aan de
Markt, een voorbeeld
van negentiende-eeuws
traditionalisme, en het
gebouw dat sinds de
jaren 1970 op deze plek
staat. Regionaal Archief
Rivierenland, Tiel; Louis
Hoeke, Waalwijk

Een ander fraai voorbeeld van jugendstil architectuur is het pand van de firma Brenkman op de Varkensmarkt 8, 10, 12. Het gaat hier om oorspronkelijk drie panden, gebouwd rond 1900. We zien vele kleuren verblendsteen: geel, oranje, rood, en wit. De middelste winkelpui heeft zandstenen jugendstil ornamenten met de Binnenpoort in abstracte vorm (sommigen zien er ook nog het kasteel in). De erker dient tevens als balkonnetje. Aan de uiteinden van de gietijzeren dragers zijn twee varkenskopjes te zien, een leuk detail van de architect, dat refereert aan de locatie op de Varkensmarkt. Het rechter pand heeft ook nog een fraaie dakkapel van hout met in siersnijwerk uitgevoerde wangen. Een moderne winkelpui draagt meestal weinig positiefs bij aan het aanzien van een historisch pand. In dit geval is het anders, het is juist de winkelpui met de aaneengesloten rooilijn die 'dragend' is voor de visuele eenheid van het geheel.

Ook bij andere panden in Culemborg zijn jugendstilelementen zichtbaar. In het pand van Elands (Markt 51) is verblendsteen toegepast. Het pand heeft een Vlaamse gevel: de voorgevel van de dakkapel ligt in hetzelfde vlak als de gevel van het gebouw. Andere voorbeelden zijn de katholieke pastorie (Ridderstraat 198) met ver-

Het pand van de firma Brenkman aan de Varkensmarkt 10 en een detail van de erker. Firma Brenkman, Culemborg

Panden met jugendstil-
elementen: Markt 51 en
Markt 19. Louis Hoeke,
Waalwijk

blendsteen en het pand Markt 19 (hoek Vierheemskinderstraatje)
met florale versiering in de bovenlichten van de onderpui.

Spoorwegarchitectuur

In 1868 is Culemborg wereldnieuws. Onder de nieuwe spoorbrug over de Lek kunnen geen pijlers komen vanwege het gevaar van kruierend ijs. Daardoor krijgt de brug een overspanning van 157 meter, destijds de langste overspanning in Europa. Het is een speciale constructie en het gebruik van het nieuwe bouw materiaal staal is uniek. Doordat de brug hoog boven het maaiveld ligt, moet voor het (toen nog) enkelspoor een spoordijk worden

De Spoorbrug met Gierpont te CULEMBORG

De eerste spoorbrug
over de Lek, vervangen
in 1983. Regionaal Archief
Rivierenland, Tiel

aangelegd, waarop ook het station wordt gebouwd. De spoordijk moet zo langzaam oplopen dat de helling voor de treinen niet te steil is. Culemborg wordt daarmee door een lang dijklichaam in twee delen gedeeld, zoals nu nog steeds. De ansichtkaart van het toenmalige station laat het begin zien van twee eind negentiende-eeuwse vernieuwingen in de architectuur, namelijk het functionalisme en de standaardisering.

De Nederlandse stations worden ontworpen door ingenieurs van Rijkswaterstaat. Het functionalisme staat voor het streven naar efficiëntie in de bouw. Soberheid wordt als een kwaliteit beschouwd: 'waterstaat is wat er staat'. Het standaardontwerp van de stations ondersteunt de functie die ze moeten vervullen: makkelijk in of uit de trein stappen en kort wachten. Het gaat de ingenieurs er vooral om dat de gebouwen economisch en deugdelijk zijn. Standaardisering betekent dat het type gebouw en de materialen vastliggen. Van geprefabriceerde delen is in die tijd nog geen sprake. Doel is het verhogen van het bouwtempo en goedkoper bouwen, maar ook uniformering van de uitstraling van de stations langs het spoor speelt een rol. Uniformering wordt bereikt door één model voor de stations te ontwerpen.

Het standaardontwerp bestaat uit drie modules. Het middelste deel is hoger en springt wat naar voren. Dit deel heeft een zadeldak dat gekruist wordt door elkaar snijdende daken in dezelfde vorm.

Het eerste stationsgebouw van Culemborg, naar een ontwerp van Karel H. van Brederode, gesloopt in 1974 en hier gezien vanaf de stadskant met de tram naar Buren en Tiel. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

De ingangen en de ramen hebben een segmentboog. Het geheel heeft een neoclassicistische uitstraling. De stationsgebouwen worden in verschillende grootteklassen uitgevoerd, al naar gelang het aantal inwoners van een plaats. Het Culemborgse station behoort tot klasse SS5, de kleinste klasse. Een dergelijk stationsgebouw staat nog langs het spoor in Houten. Een station van klasse SS1,

De locomotiefloods (1868) van station Culemborg. Theo Boersema, Culemborg

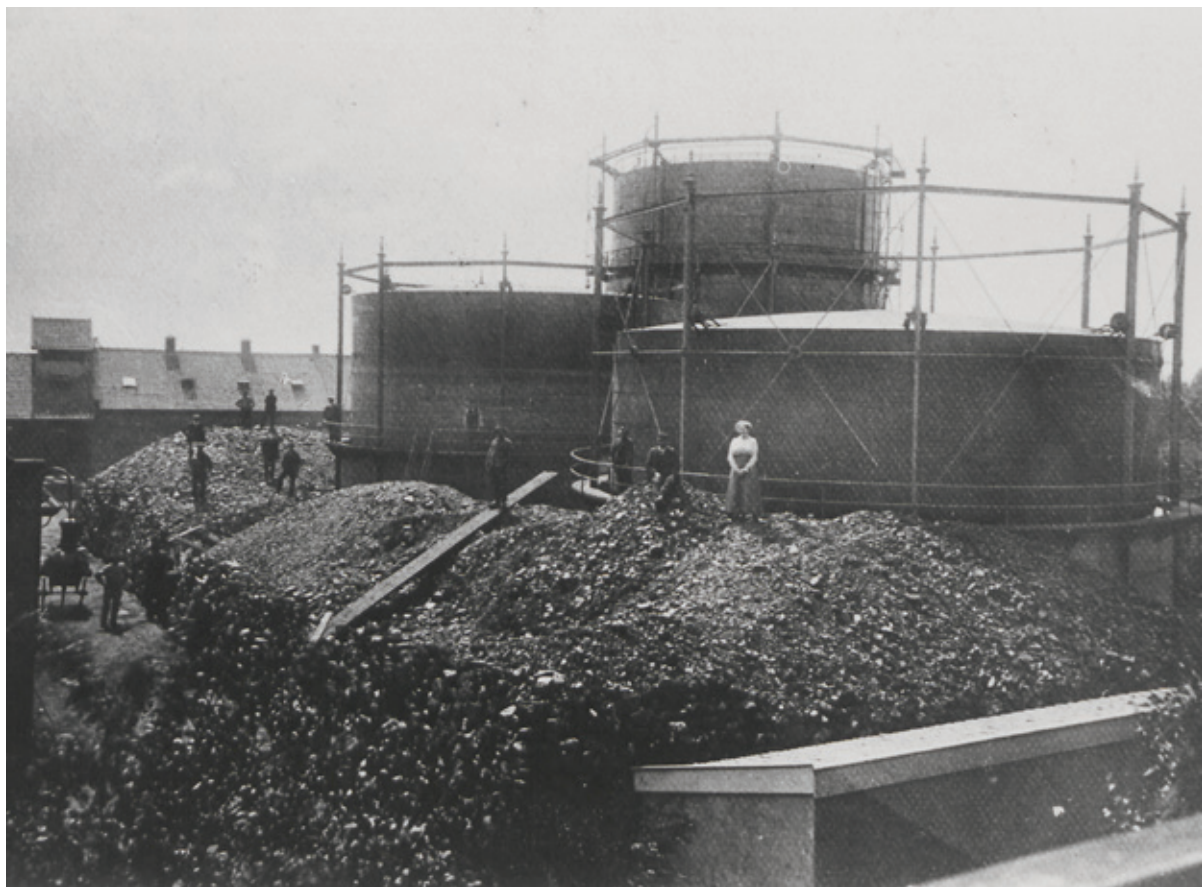

gebaseerd op hetzelfde standaardontwerp maar dan groter, is te zien in Zwolle. Er zijn totaal 96 stations volgens het standaardontwerp gebouwd en daarvan zijn er nog 26 over. De meeste zijn nu een beschermd monument. Architecten uit die tijd keken overigens met veel dedain naar de 'ingenieursbouw', die volgens hen geen architectuur is. Wat nog overgebleven is van het oorspronkelijke station, is de locomotiefloods, een gemeentelijk monument, het enige monumentale industriële erfgoed dat Culemborg heeft. Tegenwoordig huisvest deloods restaurant Una Volta.

De gasfabriek van Hendrik de Liefde

Mevrouw De Liefde staat trots op een berg steenkolen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Achter haar de gashouders. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

In de negentiende eeuw worden de eerste gasfabrieken gebouwd die door droge destillatie van kolen lichtgas, ook wel stadsgas genoemd, produceren. Dit gas wordt in eerste instantie gebruikt voor stadsverlichting, maar al snel ook door bedrijven en huishoudens. Het gas wordt gedistribueerd door hoofdleidingen, dikke

gietijzeren buizen onder straatniveau. Daarmee verbonden dunne leidingen van koper of lood brengen het gas in huis.

De geschiedenis van de Culemborgse gasfabriek is onlosmakelijk verbonden met de familie De Liefde. De firma W. de Liefde krijgt in 1879 van het stadsbestuur een monopolie op de levering van gas voor straatverlichting. Willem de Liefde vervult een groot aantal functies in de gaswereld en exploiteert ook zelf gasbedrijven. Later wordt de concessie nog twee keer verlengd en in 1897 wordt het bedrijf van de Lange Havendijk verplaatst naar de hoek Stationsweg/Triosingel. Het conglomeraat van gasbedrijven is dan een vennootschap geworden met zoon Hendrik de Liefde als directeur/vennoot. De andere vennoten zijn familieleden. Hendrik wordt beschouwd als een 'heer van stand', die kerkelijk (rechtzinnig-hervormd) en politiek (Christelijk-Historische Unie) actief is en vele algemeen maatschappelijke functies vervult in de stad. Hij wordt ook de eerste directeur van het gemeentelijke waterleidingbedrijf. Voetnoot 2014-53 van Gerrit Mentink geeft een uitgebreide beschrijving van het leven van Hendrik de Liefde.

Een muntgasmeter. Quistnix,
Wikimedia Commons

Met de nieuwe fabriek komt de levering van lichtgas snel op gang. In 1911 zijn de belangrijkste straten en de meeste fabrieken in de stad door gas verlicht. Ook levering aan particulieren groeit snel. Zij kunnen een gratis leiding en een zogenaamde muntgasmeter krijgen, een apparaat waar je geld instopt om een bepaalde hoeveelheid gas te kopen die je op eigen tijd en naar eigen inzicht kunt inzetten. Vanaf 1920 vindt in enkele decennia de overgang van gas naar elektriciteit plaats. Het sterk vervuilde terrein van de gasfabriek is inmiddels gesaneerd en er staan nu woningen.

Waterleidingarchitectuur

De eerste watertoren in Nederland die deel uitmaakt van een drinkwaterdistributienetwerk, is de watertoren van Den Helder, gebouwd in 1856. Het initiatief gaat uit van de Koninklijke Marine en de gemeente om schepen van schoon drinkwater te voorzien. Na de cholera-epidemie van 1866 ontdekt men dat waar schoon drinkwater beschikbaar is, de ziekte veel minder voorkomt. Dit geeft de aanzet tot meer waterleidingnetten en dus tot het bouwen van meer watertorens. Een watertoren is een simpele, maar inventieve technische vinding. Bovenin hebben ze een waterreservoir, waardoor de druk in het waterleidingnet constant blijft, ongeacht het waterverbruik. In de negentiende eeuw wordt de hoofdvorm door de stand van de techniek bepaald en worden ter verfraaiing allerlei versieringen aangebracht. Er zijn in Nederland ruim 260 watertorens gebouwd, waarvan er nog 175 over zijn.

De Culemborgse watertoren wordt ontworpen door Visser & Smit Hanab, een bedrijf uit 1867, en gebouwd in 1911. Hij is 35 meter hoog en het waterreservoir is 200 m³ groot. De toren wordt opgetrokken in schoon metselwerk, het reservoir bestaat uit staalplaten verbonden met klinknagels. Behalve de watertoren worden een directiewoning en een pompgebouw neergezet. Daarnaast verrijst er een gebouw dat de waterzuiveringsinstallatie herbergt. Het oude pompgebouw is inmiddels gesloopt. In 1972 is de toren gerenoveerd, waarbij de stenen bovenbouw is vervangen door een aluminium wand. De watertoren is er daardoor, naar de mening van menig Culemborger, niet fraaier op geworden. De watertoren is sinds 2018 in particuliere handen.

Elektriciteitsarchitectuur

Op de kaarslantaarn volgt olieverlichting, dan gasverlichting en uiteindelijk elektriciteit. Ook elektrificatie leidt weer tot nieuwe gebouwtypen. Op 19 april 1886 gaat de eerste Nederlandse openbare elektriciteitscentrale van start in Kinderdijk bij Rotterdam. De elektriciteitscentrales worden al snel razend populair in Nederland. Elektrificatie van de provincie Gelderland vindt plaats in 1914. Met het schakelhuis aan de Rijksstraatweg (nu Lanxmeessestraat) heeft Culemborg een prachtig rijksmonument met een bijzondere architectuur. In een schakelhuis wordt met een transformator van de binnenkomende hoogspanning een bruikbare spanning voor in huis of bedrijf gemaakt.

De architect, Hendrik Fels (1882-1962), begint zijn carrière in een maatschap met zijn latere zwager, Anthonie P. Smits. Hun werkterrein is de luxe woonhuisarchitectuur in Den Haag en omgeving. Zij ontwerpen een indrukwekkend oeuvre aan villa's in een Haagse interpretatie van de Engelse landhuisstijl. Hendrik Fels, die ook meubels ontwerpt, is vooral bekend geworden door zijn latere werk als architect van elektriciteitsbedrijven. Hij is huisarchitect van de Provinciale Gelderse Elektriciteit Maatschappij (PGEM) en van keuringsinstituut KEMA (N.V. tot Keuring van Elektrotechnische Materialen Arnhem). In zijn werk worden het technisch ontwerp en het architectonisch ontwerp in een vroeg stadium op elkaar afgestemd. De technische installaties worden ontworpen door zijn broer Jan Fels (directeur van de PGEM) en Hendrik weet die te vertalen in een aansprekende functionele architectuur. Inmiddels zijn verschillende van zijn 'elektriciteitswerken' als monument beschermd.

In zijn industriële architectuur werkt Hendrik Fels in de stijl van de Nieuwe Haagse School, een wat zakelijker stroming dan de Amsterdamse School, en 'nieuw' genoemd om verwarring te voor-

Het schakelhuis aan de Lanxmeersestraat, ontwerp Hendrik Fels, en een detail van het spijlenhek. Theo Boersema, Culemborg

komen met de schildersbeweging Haagse School. De kenmerken van die stijl zijn ook te zien in de architectuur van het schakelhuis in Culemborg. Dit gebouw, inmiddels een monument, heeft een asymmetrische groepering van kubistische bakstenen bouwvolumes en evenwichtige, in elkaar grijpende horizontale en verticale vlakken en belijningen, zoals schoorstenen en vensterstroken. Het geheel is opgetrokken uit gele en rode baksteen. Karakteristiek is de diepliggende voeg die de muurvlakken visueel versterkt en horizontale belijningen accentueert. De vloeren en delen van de wanden zijn bedekt met geel geglaazuurde tegels. Karakteristiek is ook het spijlenhek. De invloed van het werk van de architecten Willem Marinus Dudok en Frank Lloyd Wright is in de architectuur van het pand goed te herkennen.

Straatmeubilair

Telefooncel

In 1881 ontstaan de eerste telefoonnetten. Mensen die thuis geen aansluiting hebben, en dat is bijna iedereen, moeten gebruik maken van een telefooncel. Die zijn er eerst alleen op spoorweg- en tramstations, later komen ze ook in de grote postkantoren en in andere openbare gelegenheden. Meestal is het niet veel meer dan een geïmproviseerd houten hokje met een telefoontoestel. Nadeel van het bellen vanuit een postkantoor, de kroeg of een kiosk is dat het toestel niet 24 uur per dag beschikbaar is.

Begin jaren 1930 vraagt Jean F. van Royen, hoofd esthetische vormgeving van het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie (PTT), het Rotterdamse architectenbureau Brinkman & Van der Vlugt om een ontwerp voor een telefooncel te maken. Dit architectenbureau, dat bekend staat als protagonist van het nieuwe bouwen of de nieuwe zakelijkheid, heeft een sterke voorkeur voor functionaliteit. Dit is goed zichtbaar in hun ontwerpen van onder meer het Feijenoordstadion (1936) en de Van Nellefabriek (1931) in Rotterdam. In hun ontwerp van de telefooncel kiezen ze voor een transparante zuil van staal en glas die 's avonds verlicht is en niet wordt ontsierd door reclame. De cellen worden vanaf 1933

Deze telefooncel op de Culemborgse Markt lijkt de historische pomp weg te duwen en te zeggen 'het is nu onze beurt'. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Een van de grootste stedenbouwkundige flaters uit de geschiedenis van Culemborg: weer een moderniteit, nu een telefoonmast, die een fraaie achttiende-eeuwse pomp op de Markt bijna onzichtbaar maakt. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

geproduceerd door de firma Gispen in de fabriek in Delfshaven. Oorspronkelijk worden 400 telefooncellen gepland. Gedurende de 50 jaar dat dit mooie voorbeeld van het functionalisme het heeft uitgehouden, worden in Nederland meer dan 7500 exemplaren geplaatst.

Brievenbus

Post wordt al eeuwenlang van de ene plaats naar de andere vervoerd. Eerst te voet en te paard en later per postkoets. Dat gebeurt door particuliere ondernemingen. Al in 1799, ten tijde van de Bataafse Republiek, neemt de regering het beheer over de briefpost op zich. Later komt daar het monopolie op de telegraaf bij. Rond 1850 verschijnt de eerste brievenbus in het straatbeeld, een statige metalen kast. Net als de telefooncel moet die door zijn uniformiteit overal herkenbaar zijn. In Culemborg wordt er een geplaatst op de Markt.

Onbekend is wie de eerste standaard bus heeft ontworpen. De firma Enthoven, ijzergieterij te Den Haag, krijgt in 1850 opdracht 70 brievenbussen te maken. De eerste modellen, die alleen in de grote steden worden geplaatst, zijn groen en van gietijzer. De Haagse blikslager Candel maakt de binnentrommels voor de bussen. De hoge rechthoekige en gietijzeren bus staat op een vooruitspringend hardstenen voetstuk en heeft een deurtje aan de zijkant

De gietijzeren brievenbus op de Markt. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Rechts: Brievenbus in rode uitvoering. Steven Lek, Wikimedia Commons

om de bus te lichten. In 1869 wordt een tweede inwerpgleuf voor drukwerk aangebracht. De term 'gleuf' wordt in de officiële stukken van de PTT overigens nooit gebruikt, men spreekt over de 'inwerpopening'. In 1914 wordt de rode bus ingevoerd. Alleen voor paleis Soestdijk beviel de rode kleur de daar wonende familie niet: die bus bleef groen.

Epiloog

In deze Voetnoot keek ik naar veranderingen in het beeld van de stad, de gebouwde omgeving, als afspiegeling van algemeen maatschappelijke ontwikkelingen rond 1900. Kunnen we nu nostalgisch terugkijken naar die tijd? Ik betwijfel het. Mij trof vooral hoe elitair (ook) de Culemborgse samenleving was. Een kleine stedelijke elite maakt paternalistische aanspraken op aanvaarding van hún maatschappelijk gezag en duldt geen tegenspraak van de arbeidersklasse, die onder vaak erbarmelijke omstandigheden in sloppen en stegen moet zien te overleven. De architectuur van hun woning is het beste te duiden als 'het krot'. Tot in de twintigste eeuw leven de arbeiders zowel materieel als cultureel in een andere maatschappij dan de notabelen. Eind negentiende eeuw liggen dodelijke infectieziekten, vooral in de krottenbuurten, nog altijd op de loer. De gemiddelde levensverwachting is 52 jaar voor mannen en 58 jaar voor vrouwen.

De sociale ongelijkheid wordt ook in de ruimtelijke structuur van de stad zichtbaar. Opvallend is het proces van ruimtelijke segregatie dat rond 1900 gestalte krijgt. Dit fenomeen is van alle tijden, maar nu is het segregatie in een meer gevarieerde vorm. Verschillende sociale klassen vinden hun plaats in aparte woongebieden met bijbehorend woningtype. Waar eerst het stedelijk leven zich geheel in de kern van de stad voltrok, vestigen de meest gefortuneerden zich rond 1900 in villa's in de groene ruimte rond Het Voorburg en de Dreven. Aan de Markt, Herenstraat, Kattenstraat en Slotstraat vestigt zich de middenstand, die groeiende is. Daarachter in de oude stad woont het fabrieksproletariaat in hun krottenbuurten en daaromheen, buiten de wallen, worden na 1900 woningen gebouwd die men tot de nieuw ontstane arbeidersarchitectuur kan rekenen.

Veel van wat het decor van de stad rond 1900 heeft veranderd, is inmiddels weer verdwenen. Het bedrijvencomplex van de Van Hoytema's achter de Veerweg is na de Eerste Wereldoorlog ontmanteld, toen de export van jenever wegviel. Ook het bedrijfsterrein met de steenfabriek is verdwenen. Wat rest, zijn de directeurswoning (Veerweg 98) van de steenfabriek, een voormalig kantoorgebouw (Steenovenslaan 3), en een oude paardenstal. Dit zijn nu beschermde gemeentelijke monumenten. De sigarenbedrijfstak is rond 1950 geheel te gronde gegaan, onder meer doordat rokers massaal overstappen van sigaren naar sigaretten. We kunnen nog slechts een enkele plaats aanwijzen waar een sigarenfabriek heeft gestaan.

Van de emancipatie van de katholieke zuil in de tweede helft van de negentiende eeuw dateren verschillende monumentale panden, die inmiddels hun functie hebben verloren. Het kleinseminarie is gesloopt en de andere panden zijn nu interessant als relikwieën van het verleden: monumenten dus. Ook andere gebouwen, zoals de kolengestookte gasfabriek, het oorspronkelijke station en de spoorbrug, alsmede straatmeubilair als de telefooncel, zijn uit het stadsbeeld verdwenen.

Hoewel er misschien niet veel is om naar terug te verlangen, lijkt het ook niet wenselijk om, in de terminologie van emeritus hoogleraar geschiedenis Niek van Sas, de negentiende eeuw in een 'historisch verdomhoekje' te plaatsen. In het laatste kwart van de eeuw verandert er veel. Zo legt een kabinet van gematigd progressieve liberalen de grondslag voor sociale wetgeving, zoals de Gezondheidswet en de Woningwet. Wel duurt het nog enkele decennia voordat de uitvoering krachtig ter hand wordt genomen. In het eerste kwart van de twintigste eeuw wordt algemeen kiesrecht ingevoerd, eerst alleen voor mannen ouder dan 23 jaar (1917), maar later ook voor vrouwen (1919), en gaat de sociale modernisering door.

Enige waardering van architectuurkenners voor de typisch negentiende-eeuwse architectuur, denk aan de neostijlen en eclectische villa's, dateert pas van in de jaren 1970. Waar die eerst spraken van klakkeloos kopiëren van historische bouwstijlen, erkennen zij nu dat de negentiende-eeuwse architecten beantwoordden aan de eigentijdse maatschappelijke behoeften en daarbij zochten naar efficiënte plattegronden en aangename gevels. Bouwtechnische vernieuwingen ontstaan rond 1900, denk aan de introductie van staal en gewapend beton als bouwmaterialen. Nieuwe architectuurstijlen, zoals in Culemborg de jugendstil/art nouveau, stimuleren een architectonische revolutie. Een vernieuwd procedé in de glasindustrie maakt grotere glazen raampartijen mogelijk. De winkelpuien die worden geïntroduceerd, tonen een nieuwe vluchtige vorm van architectuur, die steeds na enkele decennia vernieuwd wordt.

Vanuit het perspectief dat je kiest, kun je de periode rond 1900 als een hoogtepunt of dieptepunt in de geschiedenis van Culemborg beschouwen. Misschien een hoogtepunt voor de sigarenbaronnen, maar een dieptepunt voor de arbeiders. Het cultureel nationalisme, met onder meer de verering van veronderstelde grootheden uit de zeventiende eeuw met hoogdravende standbeelden, waarderen we nu mogelijk ook anders.

Tot slot, met de architectuurselectie heb ik geen volledigheid nagestreefd. Voor wie daarin geïnteresseerd is, zijn nog veel meer fraaie gebouwen uit die tijd in onze stad te bewonderen. Ik noem er een paar: de Synagoge (Jodenkerkstraat, 1867, neogotisch), het Rijkspeilschaalhuisje (Veerweg, circa 1910, chaletstijl), het Drenke-

Drenkelingenhuisje.
Margreet de Nie, Culemborg

lingenhuisje uit 1912 (op de Algemene Begraafplaats, neoclassicistisch), eiergroothandel Van Drenth (Visstraat 1, 1895, neorenaissance) en de Bol (een bijzonder gebouw in het Rondeel, 1888, met zowel een neogotische als Chinese uitstraling).

Geraadpleegde bronnen

- Bank, J.Th.M., *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*, Den Haag 1990
- Beekers, W., *Het bewoonbare land. Geschiedenis van de volkshuisvestingsbeweging in Nederland*, Amsterdam 2012
- Berlage, H.P., 'Bouwkunst en impressionisme', *Architectura*, vol. 2, pp. 93-110, 1894
- Blom, H., *Essay: J.A. van Straaten jr. (1862-1920)*, Rotterdam 2004
- Colenbrander, B., red., *Stijl. Norm en handschrift in de Nederlandse architectuur van de negentiende en twintigste eeuw*, Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam 1993
- Dam, K. van, *Bedrijvigheid in Culemborg. Een blik achterom op de werkzaamheden van de Culemborger*, Wageningen 2007
- Deben, L., *Van onderkomen tot woning. Een studie over woonbeschaving in Nederland 1850-1869*, Amsterdam 1988
- Eillebrecht, A., Grimbergen, J., Schipper, P., *De sigarennijverheid in Culemborg*, Culemborg 1986
- Grinten, E.F. van der, *Negentiende-eeuwse winkelpuizen in Westerse steden*, Nijmegen 1980
- Hermans, D.B.M., 't Welvaere van de stad Salt Boemel. Een eeuw winkelpuizen in Zaltbommel, Arnhem 1993
- Holthoorn, F.L. van (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, Assen, 1985
- Holtkamp, B., *Van kanunniken, knekels en klerken. Een historische beschrijving van de Papenhoek*, Voetnoot 21-1999, Culemborg 1999
- Holtkamp, B., *Pensionaat Mariakroon*, Voetnoot 29-2003, Culemborg 2003
- Jehee, J., *Winkelpuizen in Nederland. Ontwikkeling en architectuur*, Zwolle, 2015
- Koolhof, G.J.L. (red.), *Van Voorburg tot Triowijk. Bouwen in Culemborg rond 1900*, Culemborg 1985
- Logementen*, Culemborgtoen.nu, <https://www.culemborgtoen.nu/logementen/>, geraadpleegd op 13 november 2025
- Maanen, R.H.C. van, *Voetnoot 19-1998*, Culemborg 1998
(themanummer over de negentiende-eeuwse industrie in het Veerweggebied)
- Mentink, G., *Hendrik de Liefde 1864-1930. Gasfabrikant en politicus*, Voetnoot 53-2014, Culemborg 2014
- Mentink, G.J., 'Verwikkelingen rond de positie van burgemeester Everwijn 1867-1872', *De Drie Steden*, 15(3), pp. 43-48, 1994
- Palmaerts, G., *Eclecticisme. Over moderne architectuur in de negentiende eeuw*, Rotterdam 2008

Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*, Amsterdam 2004
Schipper, P., *Leven op de rafelranden. Bestaanszekerheid in Culemborg in de periode 1850-1950*, Voetnoot 2023-77, Culemborg 2023
Teunissen, M. en Fels, R., *Gebroeders Fels architecten, architect BNA. Hendrik Fels (1882-1962), Van villa's in het westen naar electriciteitsarchitectuur op de Veluwe*, Den Haag 2016
Vreeling, S., *Geen stijl. Een rijkere architectuurgeschiedenis*, Hilversum 2022
Woud, A. van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2010

Met dank aan

Yvonne Jacobs (referent)
Peter Schipper (referent)
Heleen Dresselhuys
Willem B. Dresselhuys
Roland Gerner
Wil Glasbergen
Henk van den Heuvel
Louis Hoeke (eigentijdse foto's)
Theo van Kessel
Lijda de Meijer
Peter Otten
Gerrit Stol
Henk Verhoeks
Henk Willigenburg
en wie ik vergeten ben te noemen

Over de auteur

Prof. dr. Pieter Glasbergen (1946) is emeritus-hoogleraar Milieu-beleid aan de Open Universiteit Nederland en de Universiteit Utrecht. Van 1976 tot 1988 was hij parttime wethouder in Culemborg. Bij zijn afscheid als wethouder ontving hij de zilveren stadspenning. Na zijn emeritaat in 2011 was hij nog zes jaar honorair hoogleraar Governance for Sustainable Development aan de Universiteit Maastricht. Voor zijn wetenschappelijk werk op het vlak van 'collaboration research' (nieuwe vormen van sturing voor duurzame ontwikkeling door samenwerking van overheden, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties) ontving hij in 2018 tijdens een congres van de Cross-Sector Social Interactions Community in Kopenhagen een Lifetime Achievement Award.

COLOFON

Culemborgse Voetnoten, nummer 82, april 2026

ISSN: 0929-1334

Een uitgave van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden,
opgericht 14 oktober 1937.
www.voetvanoudheusden.nl

Redactie

Theo Boersema
Barend de Graaff
Bartho Hendriksen
Daniël Jumelet
Margreet de Nie-Sarink
Jan Smits

E-mail: redactie@voetvanoudheusden.nl

De redactie heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van het beeldmateriaal in deze Voetnoot te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de redactie wenden.

Vormgeving en grafische productie

Hans Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Arjan van Heiningen
Appelboom 11, 4101 VE Culemborg
E-mail: secretaris@voetvanoudheusden.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582
t.n.v. Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Lidmaatschap

Lid worden van Voet?
Mail ledenadministratie@voetvanoudheusden.nl
De contributie bedraagt € 19,- per jaar.
Een extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.
Voet is een culturele ANBI.

Tussen ruwweg 1875 en 1925 verandert er in Culemborg veel in de gebouwde omgeving. Deze ontwikkelingen in het stadsbeeld worden besproken in samenhang met vier bredere maatschappelijke ontwikkelingen uit deze periode. De eerste verandering is de overgang van ambachtelijke naar fabrieksmatige productie, waarbij ook in Culemborg een sociaaleconomische elite ontstaat. Deze laat, naast fabrieken, net buiten de oude stad luxe herenhuizen en villa's bouwen. De tweede ontwikkeling betreft de invoering van vroege sociale wetgeving, zoals de Gezondheidswet en de Woningwet. Het stadsbestuur heeft daar echter weinig boodschap aan. Fabrieksarbeiders blijven nog lange tijd

wonen in armoedige krottenbuurten in de oude stad. De derde belangrijke ontwikkeling is het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en de daarmee samenhangende emancipatie van de katholieken. Dit wordt zichtbaar in de bouw van diverse religiegebonden gebouwen in de stad, zoals de Sint-Barbarakerk, de katholieke pastorie, een kleinseminarie en een klooster. De laatste ontwikkeling betreft de invloed van nieuwe wetenschap, techniek en communicatiemiddelen op het decor van de stad. Dit leidt tot gebruik van geheel nieuwe materialen (gewapend beton en staal), nieuwe gebouwtypen (spoorwagstation, watertoren) en de eerste winkelpuizen in eigentijdse stijlen.